

Ηλεκτρονικό περιοδικό της
Ιεράς Μητροπόλεως
Κυρηνείας

ΤΕΥΧΟΣ 10

2021

ΤΕΥΧΟΣ 10

Ηλεκτρονικό περιοδικό της
Ιεράς Μητροπόλεως
Κυρηνείας

ΤΕΥΧΟΣ 10

2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελίδα

<i>Παναγιώτης Θωμά, Προλογικό σημείωμα. Πανδημία. Η συνέχεια μιας συζήτησης και τα όρια του κόσμου μας.....</i>	11
---	----

A. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

<i>Χριστόφορος Ελ. Αρβανίτης, Η πανδημία ως «εντροπική» ευθύνη. Ευθύνη, εξουσία, άτομο και συλλογικότητες σ' ένα ερώτημα, όπως αυτό, για το παλιό καλό κρασί! .....</i>	17
---	----

<i>Ιωάννης Βογιατζής, Ταινίες για την πανδημί ευκαιρίες πανανθρώπινης ανάνηψης .....</i>	33
--	----

<i>Άννα-Μαρία Παπαδάκη, «Και ιδού ίππος χλωρός». Ο εφιάλτης ενός βιολογικού πολέμου στο βιβλίο του Γιασμίνα χάντρα Οι σειρήνες της Βαγδάτης.....</i>	47
--	----

<i>Πολυξένη Στυλιανού, Η πανδημία της νόσου Covid-19 και η εκπαίδευση.....</i>	59
--	----

B. ΑΛΛΕΣ ΣΥΜ-ΒΟΛΙΚΕΣ ΨΗΦΙΔΕΣ

<i>Παναγιώτης Θωμά, Νικόλαος Γκούνας, Διονυσία Χατζή, Δελτίο Αναστοχασμών Jimmy's Hall και Leviathan.....</i>	75
---	----

<i>Stella Savvidou, Mental Health. Interventions during the Covid-19 Pandemic.....</i>	87
--	----

<i>fr. Michael Tishel, Domesticity and Exaiphnes: The Phycho-Existential Confessions of a Little Table.....</i>	91
---	----

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

ΠΑΝΔΗΜΙΑ· Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΜΙΑΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΜΑΣ

Είναι αλήθεια, πως μέσα στον ορυμαγδό των δημοσιευμάτων, των σχολιασμών, των στατιστικών και τόσων άλλων σχετικών με τη συνεχιζόμενη κρίση της πανδημίας του νέου κορωνοϊού είναι φορές που κανείς εύλογα αναρωτιέται: υπάρχει λόγος να γραφτεί, να δημοσιευτεί κάτι άλλο; Σε τί θα διαφέρει από όλα αυτά (σωστά ή λανθασμένα, επιστημονικά ή αντιεπιστημονικά, προκατειλημμένα ή συνωμοσιολογικά), που παρελαύνουν καθημερινά στις οθόνες μας; Μήπως θα χαθεί σε αυτόν τον κυκεώνα ή μήπως —προοπτική εξίσου δυσοίωνη— θα αγνοηθεί από συγκεκριμένους κύκλους και θα επιβεβαιώσει απλά τη συμφωνία με κάποιους άλλους; Αξίζει λοιπόν να υπάρχει ένα επιστημονικό περιοδικό που προάγει τη σοβαρή μελέτη και έρευνα, που μεριμνά για την ακριβή διατύπωση και τη δημοκρατικά κι ελεύθερα εκφρασμένη άποψη των συγγραφέων που φιλοξενεί; Η απάντηση θα πρέπει να είναι προφανής και σίγουρα καταφατική. Εντούτοις, η πανδημία ήρθε να ανατρέψει τις βεβαιότητές μας ή τις (αυτ)απάτες μας (μία από αυτές είναι πως ζούμε στην εποχή που η επιστήμη/η επιστημοσύνη έχει εδραιωθεί θεωρητικά και πρακτικά) κι αυτό δεν είναι διόλου κακό. Απεναντίας, μπορεί να αναδειχθεί σε γόνιμο, φτάνει να οδηγεί σε ειλικρινή αποτίμηση των υπαρχόντων και εξεύρεση νέων κριτηρίων με τα οποία αξιολογούμε τα πράγματα· ως πρόσωπα, ως τοπικές κοινωνίες και, συγχρόνως, ως επιστήμονες, μελετητές και συγγραφείς.

Η (επαν)εύρεση κριτηρίων είναι σαφώς το πρώτο σημαντικό βήμα, μέρος μιας εκ των πραγμάτων αναγκαίας αναδόμησης του αποδομηθέντος κόσμου, που μοιάζει —χωρίς καμία διάθεση υπερβολής—, μέσα από μια τέτοια μεγάλη παγκόσμια υγειονομική κρίση με πολυδιάστατες συνέπειες αγνώριστος, ανοίκειος, διαφορετικός. Είναι εμβριθείς και ακριβέστατες οι παρατηρήσεις του ποιητή και πεζογράφου του Κεντάκι Wendell Berry (γ. 1934), ο οποίος προσδιορίζει κάθε ανθρώπινη δομή ή τάξη έως ένα τουλάχιστον βαθμό ως φαντασιακή / φανταστική σύλληψη (fiction) και ως εκ τούτου συμπεριληπτική ορισμένων πραγμάτων και δεδομένων αλλά συγχρόνως και απορριπτική ή περιφρονητική

άλλων.¹ Γι' αυτό, σύμφωνα με τον Αμερικανό, μετά από ένα μεγάλο κακό, μια μεγάλη κρίση, όπως της 11^{ης} Σεπτεμβρίου στις ΗΠΑ ή έστω των τρελών αγελάδων, δεν υπάρχει άλλη οδός από την αναθεώρηση κάθε δομής και την αναδόμηση του κόσμου μας.² Αυτά θα συμβούν βέβαια σε κοινωνίες που είναι ζωντανό οργανισμοί, επιδεκτικές στην αλλαγή που επιβάλλει η ανάγκη ανασυγκρότησης· με άλλα λόγια, δημιουργικές, όχι αδρανείς και αντιδημιουργικές.³ Λειτουργικό και αναπόσταστο μέρος μιας διαδικασίας αλλαγής χάριν του ανθρώπου και του συνόλου θα πρέπει να είναι ασφαλώς η Εκκλησία ως θεσμός και ως σώμα πιστών. Η ανατομία των προβλημάτων που έφερε στην επιφάνεια ο κορωνοϊός (θα πρέπει να) έχει ήδη ξεκινήσει.⁴

Από την άλλη, οι αντιδημιουργικές, δαιμονικές δυνάμεις δεν χάνουν, δυστυχώς, το εκτόπισμά τους. Φαίνεται λοιπόν πως σταθερά οι άνθρωποι ψάχνουν τρόπο να ενταχθούν σε ομάδες και να προβάλουν σθεναρά αντίσταση σε αόρατους εχθρούς, να διατυμπανίσουν την πλάνη των πολλών και να διαδηλώσουν μια τυφλή πίστη σε ό,τι ιερό πηγάζει από το παρελθόν και χρήζει συντήρησης και υπεράσπισης. Υπάρχει άλλο όνομα που να αποδίδει τα πιο πάνω από εκείνο του φονταμενταλισμού; Αυτός λοιπόν αλλάζει πρόσωπα, φοράει τον μανδύα της κάθε επίκαιρης κρίσης, για να επαναλάβει μηχανιστικά κάθε εμμονή του· συχνά δε, με καταστροφικές συμπεριφορές. Εν προκειμένω η κρίση, κάθε κρίση, λειτουργεί ως μεγεθυντικός φακός επάνω στο προϋπάρχον νόσημα,

¹ Βλ. Wendell Berry, "Two Minds", *Citizenship Papers*, Shoemaker & Howard, Ουάσινγκτον 2004, σ. 85.

² Βλ. Berry, "Two Minds", *Citizenship Papers*, ό.π., σ. 85: "The present order, thus surprised, is then required to accommodate knew knowledge and thus to be reordered. [...] All of our fictions labor under an ever-failing need to be true. And this means that they labor under the obligation to be continuously revised".

³ Γράφει η Κική Δημουλά: «Όταν μιλά η αταξία η τάξη να σωπαίνει / —έχει μεγάλη πείρα ο χαμός». «Κονιάκ Μηδέν Αστέρων», *Χαίρε Ποτέ, Ποιήματα*, Ίκαρος, Αθήνα 82009, σ. 402. Έστω και εκτός της φυσικής του συνάφειας τούτο το δίστιχο της Κικής Δημουλά μπορεί να αποδώσει ποιητικά αυτό που σημειώνει εδώ και ο Berry, δηλαδή την προϋπόθεση αυτού που σημειώνει ο Αμερικανός (αποδοχή της ατέλειας των δομών) ώστε να προχωρήσει η ανθρωπότητα σε δημιουργική αναδόμηση. Με άλλα λόγια: «ο χαμός», το κακό, η συμφορά, θα μας δείξουν τί πρέπει να αλλάξει για να συνεχιστεί η ζωή. Διαδικασία και λειτουργία εξόχως προφητική.

⁴ Δίπλα σε άλλες σημαντικές τοποθετήσεις από τον ζωντανό θεολογικό χώρο εν Ελλάδι αξιοπρόσεκτες είναι οι θέσεις του Χρυσόστομου Σταμούλη, ο οποίος ανατέμνει τολμηρά τη μετα-πανδημική εκκλησιαστική και πολιτισμική συνθήκη, προσβλέποντας στην αναγκαία επαν-οικοδόμηση του εκκλησιαστικού τρόπου. Βλ. Χρυσόστομος Σταμούλης, *Φάγαμε Ήττα. Κείμενα για τον Αυτοεγκλωβισμό της Οθροδοξίας*, Αρμός, Αθήνα 2021, σ. 167-185. Χαρακτηριστικές οι φράσεις του: «Ναι, ο κορωνοϊός κάποια στιγμή θα φύγει, αλλά θα αφήσει πίσω του έναν κόσμο διαφορετικό. [...] Ουσιαστικά η πανδημία σηματοδοτεί το τέλος της αθωότητας του νεότερού μας πολιτισμού. [...] Οι ελάχιστες ημέρες της πρόκλησης του κορωνοϊού δείχνανε τη στατικότητα και την αδυναμία κίνησης του πολιτισμού μας συνολικά και, βεβαίως, της εκκλησίας και της θεολογίας ειδικότερα. Έπρεπε, δηλαδή, μέσα σε ελάχιστο χρόνο να μεταμορφώσουμε ποιμαντικά συνήθειες πολλών αιώνων [...] Όλα αυτά δεν είναι εύκολα πράγματα». Βλ. στο ίδιο, σ. 167, 170.

επιτρέποντας στην παθογένεια να αποκαλυφθεί διάπλατα. Τώρα ενδύεται τον μανδύα των αντιστασιακών της πανδημίας και οι ονομασίες, οι ταμπέλες του δημόσιου λόγου γίνονται από πληκτικά γραφικές έως και κωμικοτραγικά περιγραφικές: «Αρνητές», «αντιεμβολιαστές», «γνήσιοι πιστοί», ή «νεοταξικοί», «υποταγμένοι», «αντιδημοκρατικοί», «φοβικοί», «πειθήνια όργανα», «άπιστοι» και ούτω καθ' εξής.⁵ Εννοείται δε πως οι τρεις πρώτες κατηγορίες / ομάδες πολιτών, που με βεβαιότητα εμμονική ονοματίζουν έτσι τους εαυτούς τους και όλους τους υπόλοιπους, αποτελούν μείζον πρόβλημα που φανερώνει έλλειμμα τόσο ανθρωπιάς και αλληλεγγύης όσο και ενημερωμένης άποψης· πρόβλημα που θα πρέπει να απασχολήσει σοβαρά την Πολιτεία και την επιστημονική κοινότητα και στον ίδιο βαθμό τις τοπικές Εκκλησίες τώρα και στα χρόνια που έρχονται.

Παρ' όλα αυτά, εύλογα κανείς διερωτάται: Τί γίνεται λοιπόν; Έχει χωριστεί ο κόσμος σε προοδευτικούς και συντηρητικούς, σε λογικούς και παράλογους, σε πιστούς και άπιστους ή ολιγόπιστους; Έτσι φαίνεται. Αλλά η έξοδος από την κατηγοριοποίηση είναι άκρως αναγκαία, έστω και με δεδομένη την προφανή ανάγκη να διαφοροποιηθούμε από την παραλογοισμό και να προστατεύσουμε εαυτούς και αλλήλους από έναν ιό που θερίζει την ανθρωπότητα, καταδικάζοντας ήδη πολλούς σε έναν μοναχικό θάνατο. Δεν αργεί να επικρατήσει η αυτοδικαίωση ένθεν και ένθεν και η φλυαρία που ευκαίρως-ακαίρως χαρακτηρίζει κάποιες φορές και τους μεν και τους δε. Ο καημός για τη συμπόρευση, την αλληλότητα, την κοινή —έστω και άνιση— μάχη κατά της ασθένειας, της φθοράς (κάθε ασθένειας και κάθε φθοράς) και του θανάτου πρέπει να είναι κοινός. Γι' αυτό ο λόγος ο ποιητικός με την ειλικρίνεια και τη διεισδυτικότητά του πρέπει να στέκει σε τέτοιους καιρούς οδηγός. Γράφει ο Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης (1908-1993): «Δεν πιστεύω ότι με τα λόγια βρίσκω το δίκαιό μου. Το δίκαιο μειώνει το μέγεθος του κόσμου που ζητώ να αγκαλιάσω».⁶ Ναι λοιπόν, η αγωνία θα πρέπει κυρίως και πρωτίστως να εστιάζεται στην επανέυρεση της κυριολεκτικά στερημένης από τον κορωνοϊό δυνατότητας μας για ένα ευρύ, καθολικό, οικουμενικό αγκάλιασμα των άλλων· τόσο σωματικό όσο και καρδιακό-ψυχικό.⁷ «Θέλω να ζήσω, συντάσσοντας γραπτώς, το συμβόλαιο της μετά των άλλων

⁵ Σίγουρα η αποδόμηση και αναδόμηση του καινούργιου κόσμου επιβάλλει ερωτήματα όπως τα εξής: γιατί η νοσηρή θρησκευτικότητα μουσειακού τύπου είναι βασικό συστατικό τέτοιων συμπεριφορών; Πόσο χώρο αφήνει η ποιμαντική της Εκκλησίας και η κοινωνική πρόνοια της Πολιτείας στους επιστήμονες της ψυχικής υγείας να ενεργήσουν και να κάνουν σωστά τη δουλειά τους;

⁶ Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, *Ο πεθαμένος και η Ανάσταση*, Άγρας, Αθήνα 31987, σ. 7.

⁷ Πρβλ. Σταύρος Φωτίου, «Κείμενα με αφορμή την πανδημία του Κορωνοϊού Κόβιντ 19», *Εκκλησιαστικός Κήρυκας* 26 (2020), σ. 238. «Ο κορωνοϊός Κόβιντ 19, πέρα από τον βιολογικό θάνατο με τον οποίο απειλεί

παντοτινής ενώσεως»,⁸ θα γράψει αλλού ο ίδιος συγγραφέας, εκφράζοντας στο ακέραιο το έσχατο ποθούμενο μιας οικουμενικής συνειδησης και ανθρωπιάς κατ' εξοχήν εκκλησιολογικής. Αν αυτό το αγκάλιασμα έχει όρια, αν υπακούει μόνο σε στατιστικές πλειοψηφίες και μειοψηφίες, τότε η ανθρωπιά μας, η αλληλεγγύη και συνεπώς η πίστη και η εκκλησιαστικότητά μας είναι κολοβές, λειψές· ατομικές και μόνο υποθέσεις και προτιμήσεις. Το απολωλός πρόβατό, το ένα και μόνο ανάμεσα στα εκατό, δεν θα σημαίνει σχεδόν τίποτε για τον ποιμένα και ο ποιμένας (ο κάθε άνθρωπος) σχεδόν τίποτε για τον ένα ή τους λίγους που κινδυνεύουν να χαθούν.⁹ Θα πρέπει να ξαναγραφτεί λοιπόν και το Ευαγγέλιο.

Στο εγχείρημα φωτισμού, κατανόησης και δημιουργικής υπέρβασης της δύσκολης συγκυρίας που περνάει η ανθρωπότητα, η οποία θα εκβάλλει στην κοινωνία, την εμπέδωση του «εμείς», συμβάλλει με τον δικό τρόπο και από τη δική του οπτική γωνία κάθε μελέτημα και κείμενο που απαρτίζει αυτό το 10^ο τεύχος μας. Το παρόν Προλογικό απλά προϊδεάζει και προ-οδοποιητικά υπερθεματίζει, προσκαλώντας σας στην επίσκεψη του: θεολογία, τέχνες και πολιτισμός σε διάλογο, συνεπικουρούσης της κοινωνιολογίας της θρησκείας, της διδακτικής πράξης και της συστημικής ψυχοθεραπείας. Αισθάνομαι ικανοποίηση, γιατί με την αμεσότητά τους τα κείμενα όλων των συνεργατών μας από την Κύπρο και την Ελλάδα ως την Αμερική μπορούν ίσως, να αποτελέσουν παραδείγματα μείωσης του χάσματος επιστημοσύνης και ακαδημαϊκότητας με την πραγματική ζωή και την ανάγκη ενός, εν πολλοίς, σαστισμένου κόσμου. Για την κατάλληλη διάχυσή των καρπών της επιστημοσύνης έχουμε όλοι πολύ δρόμο να καλύψουμε και θα πρέπει σίγουρα να γίνουμε ως προς τούτο πιο δημιουργικά εφευρετικοί.

Εκ Μέρους της Συντακτικής Επιτροπής

Παναγιώτης Θωμά

τον καθένα, επιφέρει συνάμα και άλλης μορφής θανάτους. Και τούτο γιατί εχθρεύεται καίρια υπαρξιακή φορά των ανθρώπων: την πλήρη συνάντηση και κοινωνία με τους άλλους. [...] Με το αγκάλιασμά τους οι άνθρωποι φανερώνουν την ελευθερία που αγαπά και την αγάπη που ελευθερώνει. [...] Με την αγκαλιά δηλούται ότι ο συνάνθρωπος δεν είναι άυλη οντότητα αλλά σωματοψυχική υπόσταση, αρμονική συνύπαρξη σώματος και ψυχής. Ο άλλος είναι ορατός, ένσαρκος, υπαρκτός. Η κοινωνία λαμβάνει χώρα με συγκεκριμένα *απαρομοίαστα* και *ανεπανάληπτα* πρόσωπα, το άγγιγμα των οποίων πιστοποιεί την ύπαρξή τους».

⁸ Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, *Ομιλήματα*, Ακρίτας, Αθήνα 2019, σ. 101.

⁹ Βλ. *Ματθ.* 18:12-14.

A. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

Χριστόφορος Ελ. Αρβανίτης*

Η ΠΑΝΔΗΜΙΑ ΩΣ «ΕΝΤΡΟΠΙΚΗ» ΕΥΘΥΝΗ
ΕΞΟΥΣΙΑ, ΑΤΟΜΟ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΕΣ Σ' ΕΝΑ ΕΡΩΤΗΜΑ,
ΟΠΩΣ ΑΥΤΟ, ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΛΙΟ ΚΑΛΟ ΚΡΑΣΙ!

Abstract: As a phase of disorder and instability the covid-19 pandemic has set a new challenge and thus became the object of many research investigations and inquiries. It has upset normality, cancelling out the standards of medical science; revived questions about individual freedom, responsibility, collectivity, institutional and constitutional democracy. The pandemic has destabilized human relationships, also bringing about human practices and interaction within conditions of isolation; sought solidarity and redetermined modernism as dialogical and critical thinking, living post-modernism naked and lacking in arguments. In the religious domain, the pandemic caused the authoritarian clash between the sacred and the profane and, unfortunately, it brought up theodicy. The “exodus” from it will signify the present, the past and the future. It will revive the hope for life. It will reveal whether humans will choose the Sisyphean agony and trouble or the sacrifice of the cross, with the hope of resurrection.

Keywords: Covid-19 Pandemic; Collective/Individual Responsibility; Individual Conscience; Freedom; Sacred; Profane; Church and State.

Εισαγωγή

Η πανδημία covid-19 θέτει με προκλητικό τρόπο ερευνητικά και θεωρητικά ερωτήματα. Διαστρεβλώνει την κανονικότητα της επιβίωσης, ανασυντάσσει την κατανόηση της δεδομένης πραγματικότητας, σκιαγραφεί έναν χώρο κι έναν τόπο ριζικά διάφορο του, μέχρι τώρα, αποδεκτού. Ακυρώνει με εμφατικό τρόπο τις γνωστικές ικανότητες της επιστημονικής έρευνας, προκαλώντας τα ανθρώπινα

---

* εκλ. Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας του Χριστιανισμού και της Θρησκείας στην Πατριαρχική Ανωτάτη Εκκλησιαστική Ακαδημία Κρήτης.

υποκείμενα σε αναμέτρηση εντός των τειχών. Είναι σαν να μας λέει ξαφνικά ότι: Ξέχασέ το, δεν υπάρχει ο νόμος της βαρύτητας. Ξανά αναλύστε την «εντροπία».

Και ναι! Σ' αυτό το περιβαλλοντικό «εντροπισμό» οι έννοιες του τώρα και του μετά συμπλέκονται με το πριν, με αποτέλεσμα να υπενθυμίζουν στον άνθρωπο, ατομικά και συλλογικά, ότι η ασθένεια δεν είναι μια παρά φύση κατάσταση, συνδέεται πολλές φορές με το θάνατο και δεν αποτελεί ιδιωτικό γεγονός. Ο ιός δεν απειλεί την ιδιωτικότητά μας ή τη συλλογικότητά μας. Απειλεί τον πολιτισμό μας, οντολογικά και υπαρξιακά. Απειλεί με εξαφάνιση τη φυσική παρουσία του ανθρώπου πλανητικά και απειλεί εξουθενωτικά τον άνθρωπο σε γενικευμένο εγκλεισμό, σε αυτοεγκλεισμό, σε απομόνωση και σε αυτοπεριορισμό, θέτοντας όρια στην ελευθερία, στην κινητικότητα και στην κοινωνικότητα, στην ατομικότητα. Το βασικό πρόταγμα της νεωτερικότητας, το πρόσταγμα της ανθρώπινης ελευθερίας, διακυβεύεται, αμφισβητείται και υπόκειται σε διλημματική αυτοαναίρεση.

Μπορεί να ανασταλεί η ανθρώπινη ελευθερία; Ναι μπορεί, υπό την προϋπόθεση μιας εξουσίας κατασταλτικής και ολοκληρωτικής. Στην ιστορία των πολιτικών εξουσιών τα παραδείγματα είναι και πρόσφατα και πολλά. Μπορεί όμως η ελευθερία να αιτείται την αυτοαναίρεσή της; Ακούγεται ως παρεκτροπή. Ως βαρβαρότητα. Μερικούς μήνες πριν θα ήταν αδιανόητο αυτό. Εγκλωβίζεται η ελευθερία; Εγκλείεται η ελευθερία; Αυτοπεριορίζεται; Περιορίζει τα όρια της δράσης της; Ποιος ενεργεί τον περιορισμό της; Ποιους αφορά ο εγκλωβισμός; Ποιος ο λόγος και η αιτία της αναστολής της; Το αξιακό αυτονόητο της ελευθερίας μπορεί να ανατραπεί από την θεσμική δημοκρατική εξουσία; Πώς και γιατί; Η πολυσυζητημένη έννοια της ατομικής ευθύνης υπόκειται στην αυτενέργεια του ατόμου; Μπορεί να ελέγχεται από τη θεσμική εξουσία με κατασταλτικά μέτρα; Η επίκληση της απειλής για τη δημόσια υγεία θεραπεύει και δικαιολογεί τις όποιες κρατικές παρεμβάσεις; Τα ερωτήματα είναι πολλά σε αξιακό, θεσμικό, ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Η έννοια της ελευθερίας, σε συνθήκες «εντροπικού» αποκλεισμού, δεν έχει κανέναν άλλον τρόπο να απαντήσει, παρά μόνο μέσα από τη δράση της αλληλεγγύης. Με μια απαραίτητη προϋπόθεση: η αλληλεγγύη να αφορά όλους. Άτομα, συλλογικότητες, κράτη, θεσμούς, χωρίς καμιά εξαίρεση. Ο «εγκλεισμός» στη δράση της αλληλεγγύης, θεραπεύει την ελπίδα επανάκτησης της ελευθερίας και δυναμοποιεί την προσδοκία της επιστροφής, όχι όμως ως μια virtual επανάσταση, αλλά ως μια «γευστική» πραγματικότητα. Στην επιστροφή της χειραψίας, της αγκαλιάς, του φιλιού.

1. Η θεσμική εξουσία vs ατομικές ελευθερίες

Ήδη από τη μυθική προϊστορία του, μέσω του Προμηθέα Δεσμώτη και της Αντιγόνης, μέχρι και την καταγραφή του σύγχρονου μύθου της «κυριαρχίας» του πάνω στη φύση, ο άνθρωπος, αντιλαμβάνεται τη γνώση του καλού και του κακού μέσα από την υπαρξιακή αγωνία της ελπίδας για ελευθερία. Οι επιλογές του Προμηθέα και της Αντιγόνης καθοδηγούνται από τη δυναμική της ελεύθερης σκέψης, σε αντίθεση με τα αποτελέσματα των ελεύθερων πράξεών τους, που φυλακίζουν την ελεύθερη ύπαρξή τους. Τέτοιες αντιλήψεις δεν μπορούν παρά να συγκρούονται με οποιαδήποτε διαδικασία και επιλογή που στοχεύει στον έλεγχο και την ενδυνάμωση της αυθαίρετης εξουσίας. Το πανδημικό εντροπικό περιβάλλον αποτελεί παρόμοια περίπτωση με τους προαναφερόμενους μύθους ή διαφέρει και σε τί; Η απάντηση που δίνει ο Hobbes, λέγοντας πως ο άνθρωπος στο ερώτημα για το αν θα προτιμούσε την ασφάλεια ή την ελευθερία, θα προτιμούσε την ασφάλεια, δεν απαντά στο ερώτημα για τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος αποφασίζει να στερηθεί την ελευθερία του για να αισθάνεται ασφαλής.¹

Η εφαρμοστικότητα των πολιτικών ελευθεριών έχει την ίδια αξία με την ελευθερία της σκέψης και την ελευθερία της συνείδησης. Και τα τρία πεδία αποτελούν πρώτη προτεραιότητα για το δικαϊκό, θεσμικό, ατομικό και κοινωνικό περιβάλλον που στηρίζεται και καθορίζεται από το Κράτος Δικαίου, παρότι ο Rawls προειδοποιεί ότι «δεν υπάρχει καμιά θεσμική διαδικασία την οποία να μην μπορεί κανείς να καταχραστεί ή να παραμορφώσει, προκειμένου να παραβιάσει τις βασικές συνταγματικές αρχές».² Βασικό εργαλείο αντιμετώπισης τέτοιων παραβιάσεων αναδεικνύεται η κριτική σκέψη, η οποία ασκεί μέσω της χειραφέτησης, που εμπεριέχει, καταλυτικό έλεγχο στις αποφάσεις του κράτους.³

Η πανδημία, επομένως, ως κατάσταση υπόκειται στην κριτική σκέψη και ανάλυση των αποφάσεων του Κράτους Δικαίου; Θα ήταν θεσμικά ανάρμοστο να υπαινιχθεί κάποιος ότι δεν υπόκειται. Η οποιαδήποτε κριτική, όσον αφορά στις αποφάσεις είναι

¹ Χριστόφορος Αρβανίτης, *Θρησκεία και πολιτικός φιλελευθερισμός*, Αρμός, Αθήνα 2019, σ. 97-98.

² John Rawls, *Ο πολιτικός φιλελευθερισμός*, μτφρ.: Αλέξανδρος Κιουπκιολής και Σπύρος Μαρκέτος, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2000, σ. 279.

³ Αρβανίτης, *Θρησκεία*, ό.π., σ. 111-112.

επιτρεπτή και δικαιωματική, ειδικά τώρα που υπάρχει η παραδοχή της ισχυροποίησής του, ως κυρίαρχη πολιτειακή οντότητα. Απέναντι σε ένα πανδημικό φαινόμενο, που πλήττει καθ' ολοκληρίαν τον παγκόσμιο άνθρωπο, το κράτος αναλαμβάνει να καταθέσει «άμεσα εφαρμοστέες πολιτικές αποφάσεις».⁴ Υπό αυτήν την έννοια, των άμεσα εφαρμοστέων πολιτικών αποφάσεων, τα σύνορα επανακτούν την εθνολογική τους σημασία και από την πτωτική τους παγκοσμιοποιημένη συμβολικότητα επανακαθορίζουν την έννοια της προστασίας των πολιτών τους. Οι ανύπαρκτες συνοριακές γραμμές εντός της Ε.Ε. επανέρχονται και τα κράτη μέλη αποφασίζουν, το καθένα χωριστά, τη συνοριακή πολιτική ασφάλεια που θα ακολουθήσει, για τους πολίτες του. Η παγκοσμιοποιημένη οικονομία παρακολουθεί έκπληκτη και αδύναμη να αντιδράσει απέναντι σε ένα παγκοσμιοποιημένο ιό. Οι ισχυρές οικονομίες φαίνεται ότι, μέχρι αυτή τη στιγμή που γράφεται αυτό το άρθρο, αντέχουν τις πιέσεις που δέχονται, λόγω κυρίως των χρηματοοικονομικών αποθεμάτων που κατέχουν και τα οποία διαθέτουν, ασκώντας επιδοματική οικονομία, προς τους πληττόμενους πολίτες μέσω του κράτους.

Και ναι μεν το κράτος, από την μια κατορθώνει, ασκώντας επιδοματική πολιτική υποστήριξης των πληττόμενων να μην καταρρεύσει ο κοινωνικός ιστός και να μην εκτροχιασθεί συγκρουσιακά η κοινωνική συνοχή, από την άλλη καλείται να διαχειρισθεί την πανδημία ως κατάσταση που θέτει θέματα προστασίας της δημόσιας υγείας, και ευθύνης έναντι της ανθρώπινης ζωής. Καλείται με τις παρεμβάσεις του να διασφαλίσει αυτό το αγαθό και παράλληλα, να διατηρήσει τη φυσιολογική λειτουργία της κοινωνίας, χωρίς να αναστέλλεται η συνταγματική του κατοχύρωση. Βρίσκεται ουσιαστικά αντιμέτωπο με τη θεμελιώδη κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων που το ίδιο σε συνθήκες ομαλότητας έρχεται να διασφαλίσει. Στο πανδημικό, όμως, φαινόμενο, όπου υπάρχει ο κίνδυνος για το δημόσιο και ατομικό δικαίωμα στην ζωή, ο περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων δεν προσβάλλει και δεν αναιρεί τη συνταγματική εφαρμοστικότητα. Το σημαντικό σε αυτή την περίπτωση είναι η ασφάλεια, από τον κίνδυνο του θανάτου, ως δημόσια προτεραιότητα. Είναι πιστεύω αυτονόητο, ότι σε αυτή την περίπτωση η ασφάλεια της δημόσιας υγείας καλύπτει και την αναγκαιότητα της ασφάλειας της ατομικής υγείας. Επομένως, η όποια

---

⁴ Γιάννης Ζ. Δρόσος, «Η διπλή επιστροφή του κράτους και το δημοκρατικό Σύνταγμα», *Τοπικά Ιθ'*, *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου*, Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, Αθήνα 2020, σ. 243-250, σ. 243.

απαγόρευση δεν αντίκειται των ελευθεριών και των δικαιωμάτων του πολίτη ως ανθρώπου υποκείμενου στο κράτος Δικαίου, αλλά αποτελεί «εφαρμογή των συνταγματικών κανόνων στις ιδιαίτερες συνθήκες της πανδημίας».⁵

Δημιούργησε η πανδημία φαινόμενα αμφισβήτησης των δημοκρατικών λειτουργιών; Η απάντηση είναι ναι. Οι αποφάσεις της επιτροπής ειδημόνων (ιατρών, επιδημιολόγων, λοιμοξιολόγων) είναι δημοκρατικά ελεγχόμενες όταν επιβάλλονται ως πολιτικές αποφάσεις. Η μονοδιάστατη συγκρότησή της δημιουργεί κλυδωνισμούς, όσον αφορά στην ολιστική αντιμετώπιση του κινδύνου για τη δημόσια υγεία. Η μη παρουσία σε αυτήν π.χ. κοινωνικών λειτουργών ή κοινωνικών ψυχολόγων, επικοινωνιολόγων ή κοινωνιολόγων δημιουργεί αμφισβητήσεις εκ μέρους των πολιτών και της κοινωνίας, όσον αφορά στην εγκυρότητα των αποφάσεων και των προτεινόμενων μέτρων και θέτει το ερώτημα, κατά πόσον η κυβέρνηση είναι υποχρεωμένη να εκδώσει πολιτική οδηγία, που να είναι απολύτως σύμφωνη με τις προτάσεις της επιτροπής ειδημόνων. Οι ειδήμονες αντικαθιστούν την κυβέρνηση, υποδεικνύοντας προς αυτήν ως πολιτική εξουσία πολιτικές αποφάσεις; Το δίλλημα φυσικά δεν τίθεται ευθέως και το ερώτημα δεν είναι τυπικό, αλλά βαθύτατα πολιτικό. Επειδή αποτελεί ταυτόχρονα ζήτημα πολιτικό και ζήτημα κοινωνικής ευθύνης δεν μπορεί να εκλαμβάνεται ως πράξη λατρείας κάποιου θρησκευτικού ιερατείου. Απεναντίας οφείλει να αποτελεί ατομικά και κοινωνικά, χρονικά και χωρικά αντικείμενο διαλόγου με τρόπο τέτοιο που να αποκλείει την όποια προσωπική ικανοποίηση και αυταρέσκεια για τα όποια προτεινόμενα μέτρα από τη μια, και τη στοχοποίηση αντιθέσεων ή εναλλακτικών προτάσεων από την άλλη.

Σε αυτή τη διεργασία, ο ρόλος των μέσων μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας είναι καταλυτικός. Στην ελληνική πραγματικότητα, στο όλο χωροχρονικό διάστημα η πληροφόρηση ήταν μονοδιάστατη αφενός και παραπλανητική αφετέρου. Συστηματικά και με τρόπο αντιεπιστημονικό, λεκτικά φοβικό και τραγικά επιτηδευμένο, ανακοινώνονταν τα ημερήσια κρούσματα, χωρίς να αναφέρεται το σύνολο των διεξαγομένων test, ούτως ώστε ο πολίτης να μην γνωρίζει την ποσότητα. Βαρύγδουπες εκφράσεις δημιουργούσαν αρνητικές εντυπώσεις στους πολίτες απευθυνόμενες στο συγκινησιακό και στο θυμικό της πρόσληψης της είδησης. Δημοσιοποίηση της επιστημονικής συζήτησης, με τις αντιθέσεις και τις

---

⁵ Ο.π., σ. 247

πιθανές συγκρούσεις, δεν υπήρξε ποτέ με αποτέλεσμα η γνώση και η εφαρμογή των αποφάσεων να είναι κυριολεκτικά εκτός κοινωνικού πεδίου. Επανέρχεται, επομένως, συνεχώς το ερώτημα για το κατά πόσον η θεσμική πολιτική εξουσία προσλαμβάνει αυτούσιες προτάσεις των ειδημόνων χωρίς καμιά πολιτική επεξεργασία. Η Ελένη Ρεθυμνιωτάκη το περιγράφει ως ένα φαινόμενο, στο οποίο μοιάζει να «ιατρικοποιείται» η πολιτική και να πολιτικοποιείται η ιατρική! Η μεν πολιτική απεκδύεται από την κοσμοθεωρία της στο όνομα της υγειονομικής ασφάλειας... η δε βιοϊατρική επιστήμη αποδέχεται ότι σ' ένα μεγάλο βαθμό καθορίζεται από το οικονομικό και πολιτικό συγκείμενο... (χωρίς να ενδιαφέρεται), για το αν αναστέλλεται η δημοκρατική κανονικότητα.⁶ Διασαφηνίζεται εδώ ότι μόνο η δημοκρατικά οργανωμένη πολιτική εξουσία δύναται ως αποκλειστικά αρμόδια να λαμβάνει αποφάσεις και να συνθέτει αντιτιθέμενα κοινωνικά συμφέροντα. Η επιστημονική γνώση ναι μεν καθορίζει ως ένα στοιχείο τη θεσμική απόφαση εν μέρει, αλλά δεν επιτρέπεται να υποδεικνύει για το ποια θα είναι αυτή η απόφαση, καθώς μπορεί να υπάρχει λόγω των συνθηκών αναστολή ή περιορισμός ατομικών ελευθεριών, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν αναστέλλεται το κράτος δικαίου. Σε αυτό το πλαίσιο η όποια Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου και η όποια Κοινή Υπουργική Απόφαση δεν αποτελεί απαγόρευση ατομικών ελευθεριών, αλλά περιορισμό τους και αποτελεί «απόρροια προσεκτικής στάθμισης των περιοριζόμενων ελευθεριών με την προστασία της ζωής και της υγείας, τόσο ως δικαιωμάτων όσο και ως εκφάνσεων του γενικότερου συμφέροντος».⁷

2. *Ατομική ευθύνη ή ελευθερία συνείδησης;*

Ο κοινωνικός επιστήμονας προκαλείται και προσκαλείται μέσα από την κοινωνιολογική του μεθοδολογία να καταγράφει και στη συνέχεια να αναλύει επεξηγηματικά την υφιστάμενη πολιτική παρότρυνση ανάληψης της ατομικής ευθύνης, έναντι των αρνητικών «εντροπικών» επιπτώσεων, που πιθανόν επιφέρει η ατομική του στάση και συμπεριφορά προς τους συμπολίτες του. Ο αντίλογος σε αυτή την παρότρυνση ατομικής ευθύνης υποστηρίζει ότι, η εν λόγω παρότρυνση, αποτελεί

⁶ Ελένη Ρεθυμνιωτάκη, «Πανδημία, ειδημοσύνη και δημοκρατική πολιτική», *Τοπικά ΙΘ'*, ό.π., σ. 251-256, σ. 252.

⁷ Γιώργος Σωτηρέλης, «Η δημοκρατία απέναντι στην πανδημία», *Τοπικά ΙΘ'*, ό.π., σ. 257-260, σ. 258.

προσπάθεια αναγωγής της ατομικής συμπεριφοράς σε ένα πρότυπο «πειθάρχησης της συνειδήσεως»,⁸ το οποίο στοχεύει στη διατήρηση των κυρίαρχων μορφών κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων.

Θα εστιάσω σε ορισμένα καίρια σημεία, προσπαθώντας να αποσαφηνίσω εννοιολογικά την ιδεολογική σύγκρουση του λόγου και του αντίλογου:

1. Η έννοια της ατομικής ευθύνης είναι «παιδί» της νεωτερικότητας και συμβαδίζει με την κεντρική σύλληψη της ιδέας του ατόμου ως υποκείμενο, το οποίο δρα εντός του κοινωνικού του περιβάλλοντος αυτόνομα και ελεύθερα. Ό,τι άλλο αποτελεί σκόπιμη παρερμηνεία.

2. Απετέλεσε το θεμέλιο λίθο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και το δυναμικό υπογάζτριο του Πολιτικού Φιλελευθερισμού, καθώς αποτέλεσε αδιαίρετο δίδυμο με την έννοια της ελευθερίας της συνείδησης. Ένα πολιτικό-ερωτικό ζευγάρι που οδήγησε σε επαναστάσεις με κύρια αιτήματα την αποδέσμευση από απολυταρχικά καθεστώτα και μη ορθολογικά θρησκευτικά συστήματα.

3. Ιδεολογικοποιήθηκε, τροφοδοτώντας την έννοια του ατομικισμού, μέσα από τη θέση, ότι τα άτομα φέρουν την αποκλειστική ευθύνη των επιλογών τους σε όλα τα επίπεδα και συγκρούστηκε ιδεολογικά με τις έννοιες της συλλογικότητας, της συλλογικής δράσης και της συλλογικής ευθύνης

4. Στην πανδημική εποχή όπου η συνθετική διαδικασία και μεθοδολογία αναγνωρίζει αφενός στο ελεύθερο άτομο την ατομική δράση μέσα από την επίγνωση της κοινωνικής του ευθύνης και στο συλλογικό κοινωνικό σώμα τις αξίες της δικαιοσύνης και της ισότητας αφετέρου, η έννοια της ατομικής ευθύνης δεν αποκλείει και δεν υπερτερεί της έννοιας της αλληλεγγύης και του ανθρωπισμού.

Ο συνδυασμός αυτών των τεσσάρων σημείων όσο δύσκολος κι αν φαίνεται, επικεντρώνεται αποκλειστικά και μόνο στην καταναγκαστική προσαρμογή όλων (άρα και του ατόμου και των συλλογικοτήτων) στους εφαρμοστέους περιορισμούς όπου καθορίζει η πολιτεία μέσω των κοινών Υπουργικών Αποφάσεων. Η οποιαδήποτε μειονοτική παρέκκλιση χαρακτηρίζεται ως επικίνδυνη, ατομικά και κοινωνικά

---

⁸ Φωτεινή Κουγιουμουτζάκη, «...Σκέψεις για τα αυτονόητα που καταλύονται(;) εν μέσω πανδημίας...», *Τοπικά Ιθ'*, ό.π., σ. 551-554, σ. 551.

ανεύθυνη. Η οποιαδήποτε μειονοτική παρέκκλιση είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο θεωρείται κατακριτέα. Το άτομο και η συλλογικότητα που παρεκκλίνει από τους διατακτικούς περιορισμούς στοχοποιείται και ενοχοποιείται και επομένως επιχειρείται μια σημαντική διάσπαση. Ένα διαζύγιο στο πολιτικοερωτικό ζευγάρι της ατομικής ευθύνης και της ελευθερίας της συνείδησης. Είναι όμως έτσι; Κατά πόσον η ελευθερία της συνείδησης αντίκειται της ατομικής ευθύνης; Και κατά πόσον οι έννοιες συνείδηση και ευθύνη αντιστρατεύεται η μία την άλλη;

Ο γενικευμένος περιορισμός, ως μέτρο αντιμετώπισης της διασποράς του ιού θεωρήθηκε αναγκαίος, καθώς, στην αρχή της πανδημίας, η αναγνωρισιμότητα των ατόμων φορέων μέσω των test ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Ο ατομικός περιορισμός για κάποιον που είχε επιβεβαιωμένα ή μη χαρακτηριστεί ως φορέας δεν ήταν απλώς αναγκαίος αλλά επιβεβλημένος, υποχρεωτικός και επιτηρούμενος.⁹ Σε αυτό το σημείο η έννοια της ελευθερίας της συνείδησης ούτε ελαττώνεται ούτε καταργείται. Το άτομο καλείται συνειδησιακά να επιλέξει τον αυτοπεριορισμό του, κατανοώντας ότι αυτό δεν αποτελεί καταστολή, αλλά ανάληψη ατομικής ευθύνης σε μέγιστο βαθμό. Δεν θίγεται καθόλου η ελευθερία της συνείδησής του, αλλά απεναντίας στον πυρήνα των δικαιωμάτων του εντατικοποιείται η ευθύνη της προστασίας του άλλου. Του οικείου, του συνεργάτη, του συμμαθητή, του συντρόφου. Η ατομική ευθύνη ορίζει και καθορίζει τα όρια της ελευθερίας της ανθρώπινης συνείδησης. Εντάσσεται σε ένα γενικό πλαίσιο αυτοπεριορισμού, όσον αφορά στην αντιμετώπιση της πανδημίας και στοχεύει στην αντιμετώπιση του φόβου και της ανασφάλειας.¹⁰ Η ερωτικότητα της επαφής με τον άλλο, της σωματικής επαφής με τον άλλο, ελαττώνεται και αυτοπεριορίζεται μέσα από μια συνειδητή επιλογή αλληλεγγύης με τον συνάνθρωπο για αυτοπροστασία και αλληλοπροστασία. Η συμμετοχή σε αυτή τη συνθήκη αυτοπροστασίας και αλληλοπροστασίας αποτελεί ταυτόχρονα και πράξη ατομικής ευθύνης και πράξη αλληλεγγύης. Τα παραδείγματα είναι πολλά, ιδίως σε χώρους θρησκευτικής λατρείας.

Οι περιπτώσεις, όμως, όπου το άτομο επικαλείται την ελευθερία της συνείδησής του, αλλά δεν αποδέχεται τον περιορισμό των ατομικών του δράσεων και επιπλέον,

⁹ Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, «Τα όρια των δικαιωμάτων ή πως το αδύνατον γίνεται πραγματικότητα», *Τοπικά ΙΘ'*, ό.π., σ. 233-242.

¹⁰ Αναστ. Ζήση και Συντ. Χτούρης, «Η πανδημία covid-19: Επιταχυντής των ανισοτήτων και εγκαταστάτης νέων μορφών ανισοτήτων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 154 (2020), σ. 65-73.

επικαλούμενο διάφορες ανορθολογικές θεωρίες συνομοψίας, συμπεριφέρεται με πλήρη απουσία ατομικής ευθύνης έναντι της αλληλοπροστασίας, αποτελούν πράξεις εγωισμού και ανευθυνότητας, εκμηδενισμού της αλληλεγγύης και του ανθρωπισμού. Τα παραδείγματα είναι ελάχιστα, αλλά και πάλι καταγράφονται σε χώρους θρησκευτικής λατρείας. Υπάρχουν, επομένως, δύο συμπεριφορές εκ διαμέτρου αντίθετες. Η πρώτη επιμένει στη σύνθεση της ατομικής ευθύνης με την ελευθερία της συνείδησης στον κεντρικό πυρήνα της μεγάλης κοινωνικής συλλογικότητας και η δεύτερη υιοθετεί την ακραία απόρριψη της αλληλεγγύης προς τον συνάνθρωπο μέσω της πρακτικής του εγωιστικού μηδενισμού. Η τραγικότητα αυτού του εγωιστικού μηδενισμού εξελίσσεται (συνήθως) με προστάγματα και διακηρύξεις, για μαζική ανυπακοή, κυρίως και πάλι, από παρεκκλίνουσες συμπεριφορές ατόμων του θρησκευτικού χώρου.

Τα παραδείγματα αναλογικά δεν είναι πολλά, αλλά παραμένουν ενδεικτικά, λόγω της διάδοσης που έχουν μέσα από τα μέσα μαζικής διαδίκτυωσης. Το κλίμα αυτού του εγωιστικού και ηθικιστικού μηδενισμού συμπληρώνεται από ομάδες αμαθών ανθρώπων με βασικό χαρακτηριστικό την έλλειψη κριτικής σκέψης. Άνθρωποι που ελέγχονται και καθοδηγούνται πνευματικά από ανθρώπους που δε διαθέτουν επίσης κριτική ικανότητα και διακατέχονται από ένα εγωιστικό αλαζονικό πάθος για εξουσία. Το πλέον τραγικό σε αυτές τις ούτως ή άλλως μειοψηφικές συμπεριφορές αποτελεί η συνείδηση του μαρτυρίου που τους διακατέχει, καθώς ένα μεγάλο ποσοστό από αυτούς πιστεύουν, ότι ενεργούν, καταθέτοντας μαρτυρία αντίστασης στην παγκόσμια τάξη πραγμάτων, η οποία δημιούργησε τον ιό με σκοπό στη συνέχεια να ελέγξει, μέσω των εμβολίων, την ελευθερία δράσης και συνείδησης των ανθρώπων.

Ευτυχώς, τέτοιες προσεγγίσεις αφήνουν αδιάφορους τη μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων και δεν κινητοποιούν ποσοτικά μαζικές αντιδράσεις. Η παγκόσμια κοινότητα κινητοποιήθηκε δραστικά και ενεργά, κάνοντας προσεκτικά βήματα συνδυαστικών εφαρμογών, ούτως ώστε να υπάρχουν οριοθετημένα περιοριστικά μέτρα, τα οποία παρά τις διαφωνίες και τις εντάσεις (χαρακτηριστική η περίπτωση των εντάσεων στους χώρους των εφήβων) εγγυώνται παράλληλα, τη διατήρηση των ατομικών ελευθεριών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα όρια των ατομικών ελευθεριών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η δημοκρατία, το δημόσιο και ατομικό αγαθό της υγείας, οι θεσμοί της κοινωνικότητας, η διαβίωση, η άσκηση

εξουσίας, η οικονομική παγκοσμιοποιημένη οργάνωση τίθενται σε εντροπική αταξία. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν πρέπει να εννοηθεί ότι μια τέτοια αταξία καταργεί το αξιακό δίδυμο της ελευθερίας της συνείδησης και της ατομικής ευθύνης.

3. *Το ιερό και το βέβηλο*

Στη σύντομη εισαγωγή προανέφερα ότι: «η έννοια της ελευθερίας σε συνθήκες αποκλεισμού δεν έχει κανένα άλλο τρόπο να απαντήσει παρά μόνο μέσα από τη δράση της αλληλεγγύης. Με μια απαραίτητη προϋπόθεση: η αλληλεγγύη να αφορά όλους». Επομένως αφορά και τις θρησκείες. Σε αυτή την περίπτωση η λειτουργική ή τελετουργική ή λατρευτική πράξη οφείλει να λειτουργείται στο πλαίσιο της αλληλεγγύης που ορίζει το τρίδυμο της ελευθερίας της συνείδησης, της ατομικής ευθύνης και της συλλογικής ευθύνης. Ό,τι προκάλεσε εντάσεις και συγκρούσεις ανάμεσα στη θρησκεία και την πολιτεία στον ελλαδικό χώρο ή στην Κύπρο ή και αλλού, είχε ως κοινό παρανομαστή τη μη κατανόηση αυτών των απαραίτητων προϋποθέσεων. Απαραίτητη προϋπόθεση εδώ, η διευκρίνιση ότι θεσμικές εντάσεις υπήρξαν αποκλειστικά και μόνο ανάμεσα στη χαρακτηριζόμενη από το Σύνταγμα «επικρατούσα θρησκεία» και όχι από τις άλλες επίσημα αναγνωρισμένες θρησκείες.

Εντάσεις και συγκρούσεις υπήρξαν αποκλειστικά και μόνο στο εσωτερικό και πάλι της επικρατούσας θρησκείας για τον τρόπο μετάδοσης της Θ. Κοινωνίας στους πιστούς και όχι στις υπόλοιπες χριστιανικές ομολογίες. Τα πρώτο ζήτημα απασχολεί ιδιαίτερος τους ρόλους των σχέσεων ανάμεσα σε πολιτεία και επικρατούσα θρησκεία, καθώς ο θρησκευτικός λαϊκισμός και τα παίγνια εξουσίας επικρατούν, ως επιφανόμενα της ουσίας του προβλήματος, ενώ το δεύτερο ζήτημα αφήνει παντελώς αδιάφορο τη θεσμική εξουσία ως κρατική οντότητα, καθώς εξυπακούεται ότι δεν θρησκεύουν ούτε εκκλησιάζονται οι θεσμοί και οι δομές, αλλά τα πρόσωπα.¹¹ Ενώ λοιπόν ο θεσμικός θρησκευτικός παράγοντας, θα έπρεπε να αποτελεί εργαλείο διαμεσολάβησης που θα είχε ως σκοπό την ειρηνική συνύπαρξη μέσα από τη συμφυλιωτική δράση, παρατηρήθηκαν εντάσεις του τύπου: «Η Εκκλησία δεν

¹¹ Εκφράσεις τύπου: «Ορθόδοξη χριστιανική Ελλάς», «το κράτος στην Ελλάδα είναι Ορθόδοξο», «Οι Έλληνες είναι Ορθόδοξοι», κινούνται ιστορικά από το 1821 και μετά, ενδυναμώνονται την εποχή του εμφυλίου και της μετεμφυλιακής περιόδου και κορυφώνονται κατά τη δικτατορία. Αποτελούν στοιχεία υπεραπλουστευμένου εθνικοθρησκευτικού λαϊκισμού, ο οποίος επανακάμπτει δυναμικά κατά την περίοδο της αρχιερατείας του μακαριστού αρχιεπισκόπου Αθηνών, Χριστοδούλου.

ενημερώθηκε», «Η Εκκλησία δεν κλήθηκε να συζητήσει», «Το κράτος ενήργησε μονομερώς και η Σύνοδος αιφνιδιάστηκε» σε θεσμικό επίπεδο, και συγκρουσιακές εντάσεις σε λαϊκίστικο επίπεδο από αυτόκλητους υπερασπιστές της «διωκόμενης», από το άθεο κράτος, πίστης, οι οποίοι ως περιπλανώμενοι και περιοδεύοντες «προφήτες» στα μέσα διαδικτυακής ενημέρωσης κατήγγειλαν το βέβηλο της κρατικής εξουσίας. Ο παραλογισμός συνοδοιπορείται από αισθήματα φόβου έναντι ενός πολύπλοκου «εντροπικού» κόσμου, δύσκολα προσεγγίσιμου και κατανοητού που απειλεί φαντασιακά την ταυτότητά τους μέσα από απλουστευτικές και εσφαλμένες προσλήψεις θεωριών συνομοσίας.¹² Είναι η ίδια κατηγορία ανθρώπων που εκφράζει νεοφασιστικές και ακροδεξιές ρατσιστικές ιδέες και αντιλήψεις εναντίον αλλοφύλων ανθρώπων που σηκώνουν τα κατατρεγμένα κορμιά τους από τις πατρίδες τους, για να τα εναποθέσουν σε τόπους ειρήνης και δικαιοσύνης. Είναι η ίδια κατηγορία ανθρώπων που νιώθει ανασφάλεια και φόβο απέναντι στον διαφορετικό και πολυταυτοτικό άνθρωπο και που επιδιώκει τον αποκλεισμό τους, γιατί τους ταιριάζει μόνο η δική τους κανονικότητα.¹³ Στην πρώτη περίπτωση (του θεσμού) φάνηκε ότι οι εντάσεις υποχώρησαν και υπήρξε εντέλει ηρεμία και συνεργασία ανάμεσα σε πολιτεία και Εκκλησία, παρότι υπήρξαν και υπάρχουν παρεκκλίνουσες συμπεριφορές σε σχέση με τις θεσμικές εκκλησιαστικές αποφάσεις από μεμονωμένα θρησκευτικά πρόσωπα. Στη δεύτερη περίπτωση «των προφητών», των συνομοσιών, των αρνητών της μάσκας, των αρνητών των εμβολίων, των αρνητών των test, της κανονικοποίησης του ανορθολογισμού και του φανατισμού, εν ονόματι του «ιερού» που καθαγιάζει και «απολυμαίνει» από τον ανύπαρκτο ιό, οι εντάσεις και η συγκρουσιακή διάθεση παραμένει μέχρι του σημείου εκείνου, όπου συνήθως, παρεμβαίνει η δικαιοσύνη και εφαρμόζει τη νομοθεσία.¹⁴

¹² Ο Βρετανός κοινωνιολόγος Frank Furedi επισημαίνει ότι ο φόβος έρχεται να ενισχύσει το ναρκισσιστικό εγώ, επί πλέον όμως, δημιουργεί σχέσεις εξάρτησης από διάφορους «μάγους», οι οποίοι ξέρουν να γκρεμίζουν, αλλά είναι ανίκανοι να κτίσουν. Αποτέλεσμα του φόβου και της εξάρτησης αποτελεί και η αναζήτηση και η υιοθέτηση μιας υποθετικής ασφάλειας εις βάρος των δημοκρατικών θεσμών. Στο Αθ. Παπανδρόπουλος, «Η πανδημία, ο νεολαϊκισμός και οι “νοσηρές δημοκρατίες”», στο *euractiv.gr* [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

¹³ Κάνω ιδιαίτερη μνεία εδώ στο σύγγραμμα του Σερμέτη Τριαντάφυλλου, *Η φιλοσοφία του φόβου*, Αρμός, Αθήνα 2020. Το σύγγραμμα, μέσα από την οντολογική και κριτική διερεύνηση, στοχεύει να αναδείξει την απόπειρα των εξουσιαστικών δομών να χειραγωγήσουν τους ανθρώπους, με αφορμή τις απειλές που προέρχονται είτε από την τρομοκρατία είτε από διάφορες πανδημίες είτε από οτιδήποτε εμπεριέχει την απειλή του θανάτου. Ο πολιτισμός μας χρειάζεται εμπιστοσύνη και όχι φόβο.

¹⁴ Από αυτό το σημείο και μετά η διάθεση για μια πορεία προς το «ιερόν» του μαρτυρίου και της μαρτυρίας για την πίστη υποχωρεί και υποκύπτει τελικά στις πιέσεις του βέβηλου κράτους. Η

Επανέρχομαι όμως στην πρώτη περίπτωση. Μια προσεκτική ανάγνωση του ημερολογίου της πανδημίας δείχνει ότι η τελευταίοι χώροι συνάθροισης που έκλεισαν ήταν οι ναοί εξαιτίας του ότι, παρά την Κοινή Υπουργική Απόφαση (ΚΥΑ) που έκανε αναφορά στους ναούς, η θεσμική επικρατούσα θρησκεία ζητούσε ιδιαίτερη ΚΥΑ για την περίπτωση της. Υπήρξε μια καθυστέρηση περίπου δέκα ημερών όπου οι ευθύνες, εντός του παιγνίου των εξουσιών, εναλλάσσονταν. Την ευθύνη τελικά την ανέλαβε ο ίδιος ο Πρωθυπουργός. Θα έπρεπε να οδηγηθεί η κατάσταση εκεί; Απερίφραστα όχι. Η ίδια η θεσμική Εκκλησία θα έπρεπε να αναλάβει την πρωτοβουλία και να αποφασίσει το κλείσιμο των ναών, ακολουθώντας την πρώτη ΚΥΑ. Δεν το έκανε. Και δεν το έκανε γιατί κινούνταν έξω από το πλαίσιο της ευθύνης ως συλλογικότητας, έναντι του ατόμου και της υπόλοιπης κοινωνίας. Ήταν θέμα γοήτρου; Ήταν θέμα prestige; Η απαίτηση για ειδική μνεία και ιδιαίτερη ΚΥΑ για τις συναθροίσεις στους ναούς χρησιμοποιήθηκε εργαλειακά, ούτως ώστε η Ορθόδοξη Εκκλησία να θεωρεί ως μια ιδιαίτερη περίπτωση και εξ αυτού να προκύψει, σχεδόν ως αναγκαιότητα, η ιδιαίτερη μεταχείριση. Υπάρχει προφανώς ένας ευδιάκριτος εξουσιαστικός συμβολισμός. Η ίδια η Εκκλησία ως επικρατούσα θρησκεία αντιλαμβάνεται ότι στο συμβολικό επίπεδο δεν μπορεί να αποφασίσει το κλείσιμο των ναών, γιατί κάτι τέτοιο θα γινόταν αντιληπτό ως ήττα έναντι του κράτους (τι επικρατούσα θρησκεία θα ήταν τότε;) και επομένως αποδέχεται, εν συνεχεία, την όποια ιδιαίτερη προς αυτήν κοινή υπουργική απόφαση, αναγκάζοντας τον ίδιο τον πρωθυπουργό να πάρει δημοσίως θέση, στο πλαίσιο της εφαρμογής των νόμων και της πειθαρχίας προς αυτούς. Με αυτό τον τρόπο αποφεύγεται η συμβολική ήττα, αλλά τίθενται άλλα βασικά ερωτήματα, όσον αφορά στον συγκεκριμένο τρόπο δράσης. Θα προσπαθήσω να τα κωδικοποιήσω ως εξής:

1. Η συγκεκριμένη αντίδραση έρχεται να ακυρώσει την πολιτική πρακτική της συλλειτουργίας των θεσμών (αν και η συγκεκριμένη πρακτική προϋποθέτει ότι οι θεσμοί που επιθυμούν συλλειτουργία θα πρέπει να έχουν δημοκρατικές, στο εσωτερικό τους, διαδικασίες). Η απαίτηση για ιδιαίτερη μεταχείριση εκδηλώνει τάσεις εξουσιαστικής αντιπαράθεσης με την πολιτεία, θεωρώντας ότι κατ' αυτόν τον τρόπο ο μονοταυτικός συμβολικά πόλος της επικρατούσας

διακίνηση, βεβαίως, τέτοιων απόψεων εντός του διαδικτύου παραμένει αμείωτη, αλλά είναι αδύνατον να ελεγχθούν τα δεκάδες και εκατοντάδες παρόμοιων sites και blogs.

θηρσκείας θα συνεχίσει να αποτελεί σημείο αναφοράς του ιερού στην αντιπαράθεσή του με το βέβηλο.

2. Η συγκεκριμένη αντίδραση έδωσε, εκ νέου τελικά, το δικαίωμα στο κράτος, να καθορίζει με αποφάσεις του ζητήματα που αφορούν το εσωτερικό της λειτουργίας των εκκλησιών, όπως είναι το συγκεκριμένο ζήτημα της συμμετοχής στη λατρεία. Η επίκληση νομιμότητας και εφαρμογής των κοινών υπουργικών αποφάσεων αποδεικνύει την αδυναμία της επικρατούσας θηρσκείας να απεγκλωβιστεί από τον ασφυκτικό της εναγκαλισμό με το κράτος, και την αδυναμία της να κατανοεί την επίκαιρη αναγκαιότητα της συλλογικής ευθύνης έναντι της κοινωνίας.
3. Η συγκεκριμένη αντίδραση, θεωρεί ότι το κλείσιμο των ναών αποτελεί απειλή έναντι της ελευθερίας συνείδησης ως ατομικό δικαίωμα του κάθε πιστού και διαχωρίζει αυτό το δικαίωμα από την έννοια της ατομικής ευθύνης, για την οποία έκανα αναφορά παραπάνω. Η έννοια αυτής της απειλής χρησιμοποιείται ριζοσπαστικά και τροφοδοτεί στάσεις και συμπεριφορές ατομικής επίδειξης, θεωρώντας, ως αναγκαιότητα την κατάδειξη του ποιος είναι ο πιο αυθεντικός εκπρόσωπος και αγωνιστής για το «ιερό» που αναγκάζεται σε «υπακοή» έναντι των νόμων που ορίζει το «βέβηλο». Υπό αυτές τις έννοιες και ως απειλή και ως ατομική επίδειξη, απεμπολεί το ζητούμενο της αλληλεγγύης.

Και τα τρία αυτά σημεία, η απαίτηση για ιδιαίτερη μεταχείριση, η αδυναμία του απεγκλωβισμού από το κράτος και η απεμπόληση της αλληλεγγύης εν ονόματι της ατομικής επίδειξης, αποτελούν αυτοκατάργηση της ίδιας της ευαγγελικής ουσίας του χριστιανικού μηνύματος, καθώς επαναφέρει τραγικά τη βιβλική φράση: «ουκ εκπειράσεις Κύριον τον Θεόν σου».¹⁵ Η γνωστή φράση: «να κοινωνήσεις και δεν θα κολλήσεις κορωνοϊό, εφόσον πιστεύεις», ή ακόμη χειρότερα η υπερζηλωτική φράση: «εμείς κοινωνούμε για να μην κολλήσουμε», που εκφέρεται από «προφητεύοντα» πρόσωπα, δεν αποτελεί αίτημα του Χριστού προς τους πιστούς υπό μορφή δοκιμασίας, όπως υποστηρίζεται. Αντιθέτως, όταν κάποιος απευθύνεται στον Θεό, ζητώντας από Αυτόν κάποια θαυματουργική θεραπεία, απορρίπτοντας τη βοήθεια της

¹⁵ Από το *Λευτ.* 6:16: «οὐκ ἐκπειράσεις κύριον τὸν θεόν σου, ὃν τρόπον ἐξεπειράσασθε ἐν τῷ Πειρασμῷ», και από το *Μτ.* 4:7. Χρησιμοποιείται από τον Ιησού στη σύγκρουσή του με τους πειρασμούς, κατά τη διήγηση στο *Κατά Ματθαίον* Ευαγγέλιον. Η όλη θεματική εντάσσεται στο γνωστό πρόβλημα της θεοδικίας.

επιστήμης «εκπειράζει» τον ίδιο τον Θεό. Αυτός που δοκιμάζει την πίστη μας, κατά τον Βαγγέλη Ιντζίδη είναι ο Μεγάλος Ιεροεξεταστής: «Αυτός δοκιμάζει τον άνθρωπο επειδή (ο ίδιος) δεν πιστεύει στον Θεό (ο ιεροεξεταστής)... Αν ο Θεός είναι ελεύθερος τότε δεν έχει ανάγκη να δοκιμάσει κανένα». ¹⁶ «Ο Θεός δεν δοκιμάζει κανέναν, επειδή είναι ελεύθερος. Και είναι ελεύθερος γιατί αγαπά... Ποιος εργαλειοποιεί την πίστη»; ¹⁷ Ποιος λοιπόν βεβηλώνει το «ιερό» και ποιος ιεροποιεί το «βέβηλο»;

Επίμετρο

Στην *Πανούκλα* του Καμύ αναφέρει ο Κίμωνας Μαρκάτος: «η επιδημία ως ηθικό βάρος, αφορά ολόκληρο τον κόσμο... Η επιδημία δεν είναι στιγμιαίο «γεγονός», αλλά περίοδος... με προειδοποιητικό και διδακτικό χαρακτήρα. Δεν έχει σημασία πως θα είναι ο κόσμος μετά, αλλά το πώς θα σταθούμε ενάντια στον ιό κατά τη διάρκεια της πανδημίας...». ¹⁸ Η φύση του μετά θα καθορισθεί από το αν οι άνθρωποι κατόρθωσαν να παραμείνουν άνθρωποι μέσα σε απάνθρωπες συνθήκες. Το μετά ως επιστροφή στο πριν είναι πρακτικά αδύνατον όταν στο ενδιάμεσο ο άνθρωπος βίωσε τον εγκλεισμό. Επομένως, η επιστροφή στο πριν μόνο ως επιστροφή στην ελευθερία κατανοείται. Το μετά οφείλει να δει το ενδιάμεσο μέσα από αλληγορίες και συμβολισμούς. Η εμπειρία του εγκλεισμού είναι διαχρονική. Φόβος ανησυχία, μοναξιά, επιθυμίες, αγώνας, προσευχή. Διαχρονικά στοιχεία της ανθρώπινης πολυταυτότητας. Διαχρονικά στο πριν, στο τώρα και στο μετά. Δεν είναι ο ιός αυτός καθ'αυτός η επιδημία. Είναι η αιχμαλωσία σε κάτι ανελεύθερο και αντιερωτικό. Είναι η απελπισία του θανάτου και η ελπίδα για ζωή.

¹⁶ Βαγγέλης Ιντζίδης, «Περί δαιμονικού λόγου», *Τοπικά ΙΘ'*, ό.π., σ. 623-624

¹⁷ Ό.π.

¹⁸ Μαρκάτος Κίμωνας, «...Ότι ο βράκιλος της πανούκλας δεν πεθαίνει και δεν εξαφανίζεται ποτέ»: Η *Πανούκλα* του Καμύ και η λογοτεχνία των πανδημιών στη συγκυρία του Covid-19», *Τοπικά ΙΘ'*, ό.π., σ. 633-642, σ. 639

Γενική Βιβλιογραφία

Εκτός της βιβλιογραφίας που καταχωρείται στις υποσημειώσεις, μελετήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν επίσης τα κάτωθι:

Αλιβιζάτος Νίκος, «Ποια δημοκρατία μετά τον covid-19», εφημ. Καθημερινή, 25 Μαρτίου 2020, στο <https://www.kathimerini.gr/society/1070545/n-alivizatos-roia-dimokratia-meta-ton-covid-19/> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Βενιζέλος Ευάγ., «Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία», 4 Απριλίου 2020, στο <https://evenizelos.gr/mme/articlesinthepress/435-articles2020/6222-4-4-2020.html> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Δεμερτζής Νίκος, «Η πανδημία ως τραύμα», Ιούνιος 2020, στο <https://www.dianeosis.org/2020/06/i-pandimia-os-travma/> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

«Η πανδημία σκότωσε την σεξουαλική μας ζωή», 9 Απριλίου 2020, στο <https://www.healthview.gr/95738/sex-i-pandimia-skotose-tin-sexoyaliki-mas-zoi/> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Καμτσίδου Ιφιγένεια, «Το θεμελιώδες δικαίωμα των ανθρώπων στην ασφάλεια. Έννοια περιττή ή επικίνδυνη, ΔτΑ 32/2006», 28 Ιουνίου 2013, στο <http://law-constitution.web.auth.gr/kamtsidou/2013/06/28/%CF%84%CE%BF-%CE%B8%CE%B5%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%B9%CF%8E%CE%B4%CE%B5%CF%82-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%AF%CF%89%CE%BC%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%8E%CF%80%CF%89%CE%BD-%CF%83/> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Μανιτάκης Αντώνης, Σωτηρέλης Γιώργος και Κοντιάδης Ξενοφών, «Κινδυνεύουν οι ατομικές ελευθερίες από τον κορωνοϊό; Τρεις κορυφαίοι συνταγματολόγοι απαντούν», 24 Μαΐου 2020, στο <https://www.lifo.gr/stiles/kindyneyoun-oi-atomikes-eleytheries-apo-ton-koronoio-treis-koryfaioi-syntagmatologoi> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Οικονόμου Κατερίνα, «Αρνητές της πανδημίας: Τι ενώνει αυτό το ετερόκλητο πλήθος;», 3 Οκτωβρίου 2020, στο <https://ekyklos.gr/sb/752-katerina-oikonomakou-arnites-tis-pandimias-ti-enonei-afto-to-eteroklito-plithos.html> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Παπακυριακού Δημήτρης, «Πώς ο ανθρώπινος πολιτισμός προκαλεί τις πανδημίες που τον μαστίζουν», 18 Δεκεμβρίου 2020, στο <https://insidestory.gr/article/o-anthropinos-politismos-prokalei-tis-pandimies> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Παπατόλιας Απόστολος, «Κοινωνικά δικαιώματα και χρέος αλληλεγγύης σε εποχές πανδημίας. Μια κριτική προσέγγιση της κρατούσας ερμηνείας», *Όμιλος «Αριστόβουλος Μάνεσης»*, στο https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2020/07/2020.06_%CE%A0%CE%B1%CF%80%CE%B1%CF%84%CF%8C%CE%BB%CE%B9%CE%B1%CF%82_%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1.pdf, σ.1-21 [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Στυλιανίδης Στέλιος, «Θεωρίες συνωμοσίας εν μέσω πανδημίας: Μπροστά στο φάντασμα της ακροδεξιάς», *tvxs*, Νοέμβριος, 2020, στο <https://tvxs.gr/news/kosmos/theories-synomosias-en-meso-pandimias-mprosta-sto-fantasma-tis-akrodeksias> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Χρυσόγελος Νίκος, «Η οικολογία της ασθένειας: Οι νέες πανδημίες και η σύνδεσή τους με την οικολογική κρίση», 24 Απριλίου 2020, στο <https://anemosananeosis.gr/el/ecohealth5953-2/> <https://tvxs.gr/news/kosmos/theories-synomosias-en-meso-pandimias-mprosta-sto-fantasma-tis-akrodeksias> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Joffrin Laurent, «Le virus de Charyble et Scylla», *Liberation*, 8 Απριλίου 2020.

ΤΑΙΝΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ... ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ ΠΑΝΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΝΑΝΗΨΗΣ.¹

Abstract: There are many movies that deal with all the issues related to the pandemic. From the year 1919 the reports start and reach until recently. Through the images of cinema we try to rediscover our lost humanity, solidarity and hope for a healthy and loving tomorrow. We hope that the vaccine will not only cure biological but also existential diseases. Man, the image of God, can turn the reading of Art into a ceremony of redemption, both personal and collective.

Keywords: Pandemic; Covid-19; Orthodox Church; Medical Research and Experiments; Intolerance; Moral Decline; Reconciliation; Love of neighbor.

A. Εισαγωγή

Αν η Τέχνη του Κινηματογράφου θέλει να είναι αληθινή και ουσιαστική, οφείλει να συμβάλλει στην ολοποιητική σύλληψη και στη νοηματοδότηση της ζωής, ώστε να ταυτοποιούνται το Πρόσωπο και η Ελευθερία του ανθρώπου.² Οι εικόνες του σινεμά περιγράφουν την αλήθεια του κόσμου και του ανθρώπου.³ Είναι τα μέσα της αποκάλυψης της αλήθειας των όντων. Και οι δημιουργοί αυτών των εικόνων δεν κινούνται στη σφαίρα «της αισθητικής ιδανικότητας», αλλά «στη σφαίρα της μαγικής αλήθειας» και μέσα από την πορεία τους προς ένα αλληλέγγυο συναπάντημα μέσα στην ολισθηρότητα των καιρών καταθέτουν ως αναζητητές της αλήθειας την αγωνία

---

* Καθηγητής Θεολόγος – Ποιητής.

¹ Στο τέλος της ταινίας «Παγκόσμιος Πόλεμος Ζ» ο Gerry επιστρέφει πιστεύοντας πως μέσα από αυτήν την περιπέτεια η ανθρωπότητα μπορεί να οδηγηθεί σε ένα ελπιδοφόρο μέλλον: «...μας έδωσε μια ευκαιρία... μάθαμε να βοηθάμε ο ένας τον άλλον». Marc Forster, *World War Z*, Paramount Pictures, U.S.A 2013, 01:53:07 – 01:55:47.

² Αντρέι Ταρκόφσκι, *Σμιλεύοντας τον χρόνο*, μτφρ.: Σερ. Βελέντζας, Νεφέλη, Αθήνα 1987, σ. 53- 54.

³ «Η αλήθεια είναι ποιότητα». Νικόλαος Μπερδιάγιεφ, *Αλήθεια και Αποκάλυψη*, μτφρ.: Χρ. Μαλεβίτσης, Αρμός, Αθήνα 2010, σ. 78.

και τη δίψα για το όραμά τους, δηλαδή τη μεταλλαγή και την καταλλαγή των σχέσεων και των προσανατολισμών τους.⁴

Πίσω από τα απρόσωπα στατιστικά και τις καμπύλες της πανδημίας του κορωνοϊού αποτυπώνεται η απώλεια ανθρώπων που έφυγαν με τραγικό τρόπο.⁵ Στα σύγχρονα μνημεία του ανθρωπίνου πολιτισμού, τις μονάδες ΜΕΘ και ΜΑΦ, οι συνάνθρωποί μας αναδεικνύονται σε οικουμενικούς μάρτυρες της σταυραναστάσιμης αγιότητας και το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό σε ήρωες της σύγχρονης αυταπάρνησης. Όμως, η κρίση του covid-19 προκαλεί συνεχείς και επιταχυνόμενες εξελίξεις στις ατομικές και κοινωνικές μας σχέσεις. Στη μεν Εκκλησία η πανδημική κρίση επιτάσσει προκλητικές «μεταλλάξεις» στις καθεστωτικές της βεβαιότητες και επ-αναστάσιμες ανατροπές στις θεσμικές ιδεοληψίες της.⁶ Στις δε υπαρξιακές μας καταβολές και προοπτικές ο φόβος και η ανασφάλεια κυοφορούν νέες ισορροπίες, των οποίων το βάθος και το εύρος αργότερα θα κατανοήσουμε και θα εκτιμήσουμε.⁷

B. Οι ταινίες για την πανδημία

Η πανδημία από τις απαρχές της ιστορίας του κινηματογράφου κάνει την πρωταγωνιστική ή συμπρωταγωνιστική εμφάνισή της στις κινηματογραφικές οθόνες. Στην ταινία «Dr. Wise on Influenza», μια ταινία ενημέρωσης του 1919 (μόλις 18 λεπτών), το τότε βρετανικό υπουργείο υγείας απευθύνεται στους θεατές για τους κινδύνους της γρίπης του 1918-1919 και δίνει οδηγίες προφύλαξης.⁸ Η ταινία ακολουθεί τον υπάλληλο ενός γραφείου ο οποίος απρόσεκτα εξαπλώνει τον ιό και σε άλλους χώρους. Ο Dr. Wise εφιστά την προσοχή στα μέτρα ασφαλείας όπως χρήση

⁴ Στόχος του Κινηματογράφου «δεν είναι η κατάδειξη αλλά η αποκάλυψη». Peter Wollen, *H σημειολογία του Κινηματογράφου*, μτφρ.: Πολυκ. Πολυκαρπίδου, Κάλβος, Αθήνα 1970, σ. 97.

⁵ «Άνθρωποι που έφυγαν μόνοι τους, σε μια μονάδα εντατικής θεραπείας, στον θάλαμο μιας κλινικής ή σε ένα γηροκομείο, χωρίς να έχουν στο πλευρό τους κάποιον δικό τους άνθρωπο» λέει στη LiFO η Δανάη Παπαδάτου, καθηγήτρια Κλινικής Ψυχολογίας στο ΕΚΠΑ. Γιάν. Γορανίτης, «1 χρόνος πανδημία, Το πένθος στην εποχή της πανδημίας», στο <https://www.lifo.gr/now/greece/penthos-stin-epohi-tis-pandimias> [πρόσβ.: 17 Απρίλ. 2021].

⁶ Είναι βαθιά ριζωμένα στην ψυχή μου τα λόγια του δασκάλου Χρυσόστομου Σταμούλη πως «γνωρίσαμε, έτσι, μέσα από αυτή την ανάγκη τη σημαντικότητα της στιγμής που χωράει τη σχέση και συναντηθήκαμε με τόν κτιστό και φθαρτό μας éαυτό, που ένιστε φθάνει στα όρια της ύβρεως εξαιτίας έλλειψης της αναγκαίας αυτοσυνειδησίας, που γνωρίζει πώς άλλος κυβερνά την ιστορία της Θείας Οικονομίας». Χρυσόστομος Σταμούλης, *Φάγαμε ήττα*, Αρμός, Αθήνα 2021, σ. 180-181.

⁷ «...άνετειλε παρ' όλες τις δυσκολίες και τόν πόνο μιá νέα áλληλεγγύη, ένα καινούριο «μαζί», στο κέντρο του οποίου βρέθηκε ó άνθρωπος, με όλες του τις ανάγκες. Από τούτο τó «μαζί», παρά τις προσπάθειες κάποιων, ή Έκκλησία εν τέλει δέν ήταν άποúσα». Στο ίδιο, σ. 179-180.

⁸ «Dr. Wise on Influenza (1919) | BFI National Archive», στο <https://www.youtube.com/watch?v=84nq2KxZMBw&t=304s> [πρόσβ.: 22 Απριλίου 2021].

μάσκα, παραμονή στα σπίτια, απομόνωση ασθενών, πλύσιμο χεριών, αποφυγή συνωστισμών, κοινωνικές αποστάσεις.

Από το έτος 1919 έρχεται και η ταινία του Otto Rippert *The Plague of Florence*, (*Η πανούκλα στη Φλωρεντία*) σε σενάριο του Friz Lang βασισμένο στο διήγημα του Edgar Allan Poe *Η μάσκα του κόκκινου θανάτου*. Στη Φλωρεντία του 1348 διαδραματίζεται αυτή η ρομαντική ιστορία. Μια πόλη στα χέρια των συντηρητικών δυνάμεων (ο κυβερνήτης της πόλης και ο καρδινάλιος), οι οποίες έχουν απαγορεύσει κάθε εκδήλωση χαράς και έχουν αρχίσει έναν πόλεμο κατά της ομορφιάς και του έρωτα. Ο θρησκευτικός φανατισμός εγκαθίσταται γρήγορα με το πρόσωπο ενός ερημίτη που καταφθάνει στην ανίερη πόλη και ξεκινά σταυροφορία για τον αφανισμό των ιερόσυλων. Δεν αργεί να εισέλθει και μια κουρελιασμένη γυναίκα, η προσωποποίηση της πανούκλας, η οποία μολύνει τον πληθυσμό και τον αφανίζει. Ο σεναριογράφος Fritz Lang σκάβει βαθιά στην πληγωμένη σάρκα και στην απελπισμένη ψυχή του κόσμου που μόλις βγήκε από έναν φρικτό πόλεμο, για να φέρει στο φως την «πανούκλα» της φρενιτίδας του φανατισμού, του θρησκευτικού ζηλωτισμού και κάθε σωματοκτόνου ανέραστου ηθικισμού.⁹

Βασισμένο στο ομώνυμο μυθιστόρημα του Goethe ο *Φάουστ (Faust)* (1926) του Friedrich Murnau μάς μεταφέρει σε έναν εφιαλτικό κόσμο.¹⁰ Ο Mefisto βάζει τον γέρο αλχημιστή Φάουστ, τον ιεροκήρυκα της καλοσύνης, σε μια μεγάλη δοκιμασία, πλήττοντας το χωριό του με την επιδημία της πανούκλας. Και, αφού αποτυγχάνει στην απόπειρα θεραπείας των κατοίκων με τη βοήθεια της Επιστήμης και της Πίστης, καίει όλα τα βιβλία, ακόμη και τη *Βίβλο* και παραδίδεται στην εξουσία του διαβόλου.

Ο σπουδαίος Αμερικανός σκηνοθέτης John Ford γύρισε την ταινία *Arrowsmith* (1931). Επικεντρώνεται στην ζωή και τους αγώνες του ιδεαλιστή γιατρού Martin Arrowsmith ο οποίος αντιμετωπίζει αποτελεσματικά το ξέσπασμα της βουβωνικής πανώλης στις Δυτικές Ινδίες. Απέναντι σε μια κυβέρνηση παρεμβατική και αρνητική στις καινοτομίες, και στις ιδιωτικές επιχειρήσεις οι οποίες επιδιώκουν την εκμετάλλευση και τη συσσώρευση πλούτου, ο Arrowsmith με την ελπίδα του στον Θεό, με εμπιστοσύνη και αυστηρότητα στις δυνατότητες της Επιστήμης εφαρμόζει τα

⁹ «THE PLAGUE OF FLORENCE (1919) A SILENT FILM REVIEW», στο <https://moviessilently.com/2020/05/03/the-plague-of-florence-1919-a-silent-film-review/> [πρόσβ.: 18 Απρίλ. 2021].

¹⁰ Robert Ebert, «A landscape of nightmares», στο <https://www.rogerebert.com/reviews/great-movie-faust-1926> [πρόσβ.: 18 Απρίλ. 2021].

πειράματά του στους κατοίκους της περιοχής. Εμβολιάζει τους μισούς κατοίκους για να συγκρίνει τα αποτελέσματα με όσους δεν εμβολίασε. Οι χαρακτήρες αντιμετωπίζουν διλήμματα, όπως ποιος πρέπει να σωθεί και ποιος όχι, τι είναι καλό για τον άνθρωπο και τι είναι καλό για την Επιστήμη. Το εξαιρετικό εύρημα των θυρών που ανοίγουν και κλείνουν σηματοδοτεί πως είναι σχεδόν ελάχιστο το πέρασμα από την αυτάρεσκη υγεία στη δυσάρεστη ασθένεια και μάλιστα ασταθής η απόσταση από την υγειονομική γαλήνη και κοινωνική τάξη στο κοινωνικό χάος και την υπαρξιακή διάσπαση.¹¹ Επομένως, κανένας άνθρωπος και ουδεμία κοινωνία μπορούν να αυταπατώνται σε υγειονομικά δεδομένα ή υπαρξιακά κεκτημένα.

Ο μεταφυσικός δημιουργός του Κινηματογράφου Ingmar Bergman χάρισε στον παγκόσμιο πολιτισμό ένα μοναδικό αριστούργημα, την *Εβδομη Σφραγίδα* (1957). Ένας ιπότης επιστρέφει στην πατρίδα με τον ιπποκόμο του μετά από εννιάχρονη απουσία στις σταυροφορίες και συναντάει τον Θάνατο με τη μορφή ενός μαυροφορεμένου άντρα. Περιπλανιέται σε χωριά αποδεκατισμένα από την πανούκλα και ρημαγμένα από τον φόβο και την απελπισία. Παραδομένοι στον θρησκευτικό φανατισμό και τη μισαλλοδοξία οι κάτοικοι οδηγούν νεαρά κορίτσια ως συνεργούς του διαβόλου στην πυρά της Ιεράς Εξέτασης. Μοναδική νότα αντίστασης στη ματαιότητα ενός κενού και απνεύματου κόσμου οι πλανόδιοι καλλιτέχνες, οι μόνοι που θα σωθούν από την αδυσώπητη και ανεργμάτιστη εξουσία του θανάτου.

Στο πρόσωπο ενός εφήβου, ενσάρκωση του απόλυτου κάλλους, επικεντρώνεται το πάθος ενός ηλικιωμένου συνθέτη. Ο Lucino Visconti στον *Θάνατο στη Βενετία* (1970), παρέα με τη νουβέλα του Tomas Man και τη μουσική του Gustav Mahler, μάς παρασύρει σε έναν χορό θανάτου και έρωτα, αγκαλιά με μια αίσθηση παρελθόντος μεγαλείου και το αναπόδραστο του θανάτου από την επιδημία της χολέρας. Ο Aschenbach αναζητάει την ομορφιά στην πιο καθαρή μορφή της και, όταν τη συναντάει μέσω της τέχνης του στην ακαταμάχητη σωματικότητα του πόθου του, καταρρέει. Ο πανέμορφος Tadzio τον αποχαιρετά με οίκτο και αυταρέσκεια μπροστά στην απέραντη θάλασσα «γιατί η θάλασσα, συλλογιέται ο συγγραφέας, δεν είναι τοπίο σαν όλα τα άλλα, είναι το βίωμα της αιωνιότητας του τίποτα και του θανάτου. Είναι το μεταφυσικό όνειρο».

¹¹ Raquel Stecher, «Arrowsmith (1931)», στο <http://www.outofthepastblog.com/2014/09/arrowsmith-1931.html> [πρόσβ.: 18 Απρίλ. 2021].

Άγνωστη στους περισσότερους είναι η ταινία *Ιπποκράτης και Δημοκρατία* (1972) σε σκηνοθεσία Ντίμη Δαδίδα και σενάριο του Γιώργου Ρούσσου.¹² Αναφέρεται στον λοιμό που έπληξε την Αθήνα του Πελοποννησιακού πολέμου και ο πατέρας της ιατρικής Ιπποκράτης με τις καινοφανείς μεθόδους θεραπείας που εφαρμόζει, χαρίζει στους ανθρώπους ανακούφιση από τον πόνο και ίαση.

Στη *Μακάβρια εισβολή* (1978) ο Philip Kaufman αναρωτιέται τι να απέγιναν όλα αυτά τα ιδανικά με τα οποία γαλουχήθηκε η γενιά του 1960 και πλάθει το πορτρέτο μιας εγωιστικής και απρόσωπης εποχής, μιας νοσηρής και παγερής κοινωνίας που πνίγει τους ήρωες. Η πόλη του Σαν Φραντσίσκο έχει παραδοθεί σε έναν ιό εξωγήινης προέλευσης και οι άνθρωποι αντικαθίστανται από τέλεια αντίγραφα, από κλώνους, τα οποία είναι απρόσωπα και άψυχα. Αστείρευτη πηγή φόβου είναι συνήθως αυτό το «άγνωστο, το ξένο, το αλλότριο» που μπορεί να μην φαίνεται πουθενά ίσως για να δοθεί αληθοφάνεια στον τρόμο, αλλά και για να αναδείξει πως αυτή είναι η μεγαλύτερη τραγωδία μας : η απώλεια του ανθρωπισμού μας, η περιφρόνηση σε αξίες και συναισθήματα.¹³

Ο Alfonso Cuarón με *Ta παιδιά των ανθρώπων* (*Children of Men*, 1992) τοποθετεί την ιστορία του στα 2027 στο οικείο τοπίο της Μεγάλης Βρετανίας που μαστίζεται από την εγκληματικότητα, σπαράσσεται από τρομοκρατικές επιθέσεις, από τις συγκρούσεις του στρατού και της αστυνομίας με πρόσφυγες, μετανάστες ή επαναστατικές οργανώσεις. Όμως, η κατάρρευση και ο αφανισμός της ανθρωπότητας θα επέλθουν από την αδυναμία της ανθρώπινης φυλής να γονιμοποιείται. Από έναν ιό ξεκίνησε η στειρότητα και από το 2009 οι γυναίκες της υφηλίου σταμάτησαν να γεννάνε. Σε εκατό χρόνια από τώρα η ανθρωπότητα θα έχει εξαφανιστεί. Σε ένα αποπνικτικό και αποκαρδιωτικό μέλλον ο Alfonso Cuarón δεν καταγράφει απλώς την ηθική πτώση της ανθρωπότητας, αλλά εξιστορεί μια πορεία ματαιότητας και απελπισίας.¹⁴

¹² «Ιπποκράτης και Δημοκρατία», στο <https://www.filmfestival.gr/el/movie/movie/617> [πρόσβ.: 19 Απρίλ. 2021].

¹³ «Πριν πάμε για ύπνο ας κάνουμε την προσευχή μας και όταν ξυπνήσουμε το πρωί να κάνουμε τον αυτοέλεγχό μας» τονίζει ο Philip Kaufman. David Weiner, “Why ‘Invasion of the Body Snatchers’ Still Haunts Its Director”, στο <https://www.hollywoodreporter.com/heat-vision/invasion-body-snatchers-ending-still-haunts-director-1170220> [πρόσβ.: 19 Απρίλ. 2021].

¹⁴ «Για τη συγγραφέα James ένας κόσμος χωρίς παιδιά είναι ένας κόσμος χωρίς Θεό, και ένας τέτοιος κόσμος είναι βδέλυγμα. Για τον Cuarón αυτός ο κόσμος χωρίς Θεό μοιάζει πολύ με τον δικό μας κόσμο». Christopher Orr, «The Movie Review. The Children of Men», στο

Σε αρκετές ταινίες ένας ιός ο οποίος παρασκευάζεται στα επιστημονικά εργαστήρια, μολύνει τους ανθρώπους και αφανίζει την ανθρωπότητα, όπως στο αριστούργημα του Terry Gilliam *12 Πιθήκοι* (*12 Monkeys*, 1995). Αλλά και στη σειρά ταινιών του *Πλανήτη των πιθήκων* του Rupert Wyatt (2011) και του Matt Reeves (2014 και 2017) ένας θανατηφόρος ιός εργαστηριακής προέλευσης συνεπικουρούμενος από εμφύλιες συρράξεις και οικονομικά προβλήματα οδήγησε στον αφανισμό του 90% της ανθρωπότητας. Στην εποποιία του *Λαβύρινθου* (*Maze Runner*) του Wes Ball (2014, 2015 και 2018) μια ομάδα νεαρών προσπαθούν να ξεφύγουν από την WCKD, μια οργάνωση η οποία κάνει πειράματα σε παιδιά με ανοσία, και από τους μολυσμένους από τον ιό της λάμψης ανθρώπους, τους «Crank» που μοιάζουν με ζόμπι.

Ο Danny Boyle στην ταινία του *28 days later* (2002) βάζει τον ήρωα να ξυπνά σε ένα άδειο νοσοκομείο και να περιφέρεται σε ένα ερειπωμένο Λονδίνο. Μέσα σε 28 ημέρες ένας θανατηφόρος ιός («Οργή») «δραπέτευσε» από κέντρο ερευνών και προσβάλλοντας ανθρώπους τούς μεταβάλλει σε κανίβαλους. Μια ομάδα ανθρώπων προσπαθεί να διαφύγει από τα δολοφονικά ζόμπι, αλλά και από τους στρατιώτες που καταδικάζουν τις υγιείς γυναίκες σε σεξουαλική σκλαβιά. Ετούτη η πολιτική αλληγορία ξυπνάει τους τρομερούς εφιάλτες της ανθρωπότητας απειλούμενης από εσωτερικούς κινδύνους. Στον *Παγκόσμιο Πόλεμο Z* (*World War Z*, (2013) του Marc Forster ένας πρώην υπάλληλος του Ο.Η.Ε. ανακαλύπτει το εμβόλιο ενός ιού ο οποίος προσβάλλει τους ανθρώπους και τους μετατρέπει σε ζόμπι. Η ταινία δεν παραλείπει τον πολιτικό σχολιασμό με τις αναφορές στην κατάσταση στη Βόρεια Κορέα και το Ισραήλ ή στην κυνική στάση της αμερικανικής ηγεσίας προς τον ήρωα και την οικογένειά του.

Ο David Mackenzie μάς συγκλόνησε με την ταινία του *Η αίσθηση του έρωτα*, (*Perfect Sense*, 2011). Σε όλον τον κόσμο ένας ιός εξαπλώνεται και πλήττει τους ανθρώπους οι οποίοι χάνουν τις αισθήσεις. Αρχικά η αίσθηση της όσφρησης και μετά από μια κρίση λαιμαργίας ακολουθεί η απώλεια της αίσθησης της γεύσης. Θα ακολουθήσουν οι αισθήσεις της ακοής και στο τέλος της όρασης. Και, καθώς οι άνθρωποι σε μια ατμόσφαιρα χάους και βίας προσπαθούν να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες, ξαφνικά βιώνουν ένα υπέροχο συναίσθημα ευφορίας. Έρχονται πιο

<https://www.theatlantic.com/entertainment/archive/2007/04/the-movie-review-children-of-men/69243/> [πρόσβ.: 19 Απρίλ. 2021].

κοντά, συμφιλιώνονται, αγκαλιάζονται, χαμογελούν, αλληλοσυγχωρούνται και αγαπούν. Η αρχική συναισθηματική αναπηρία των χαρακτήρων ακυρώνεται και μια νέα αίσθηση, αυτή της αγάπης, κατακλύζει τους ανθρώπους που παρά τις αισθητικές αδυναμίες τους αναπτερώνει τις ελπίδες πως «η ζωή συνεχίζεται».¹⁵

Ο Steven Soderbergh στο *Contagion* (2011) καταγράφει την εξάπλωση ενός ιού που ξεκίνησε από την Κίνα, τις προσπάθειες των γιατρών να αναγνωρίσουν την πηγή και να περιορίσουν τον θανατηφόρο ιό, την κοινωνική αναστάτωση και το χάος που προκαλούν οι συνθήκες της παγκόσμιας πανδημίας και το εμβόλιο που θεραπεύει. Ίσως αυτή η ταινία απεικονίζει με τον πλέον κατάλληλο και ρεαλιστικό τρόπο την πανδημία του covid-19 σε παγκόσμια κλίμακα. Η ταινία αγγίζει ποικιλία θεμάτων, όπως την αντίδραση της παγκόσμιας ιατρικής κοινότητας σε έναν θανατηφόρο ιό, τον πανικό και την κατάρρευση της κοινωνικής τάξης, τις συνωμοσιολογικές θεωρίες, τον ρόλο των μέσων μαζικής ενημέρωσης και των πολυεθνικών, τους περιορισμούς της δημόσιας υγείας, την απειλή της απληστίας, του εγωισμού και της υποκρισίας που επιτείνει η πανδημική κρίση, την υπαρξιακή κρίση.

B. Θεολογικό σχόλιο σε ένα «άσμα ηρωικό και πένθιμο»¹⁶

Με ένα άνοιγμα σε έναν άλλον χώρο (κινηματογραφικό) και σε έναν άλλον τρόπο (καλλιτεχνικό) θα προσπαθήσουμε να διαβλέψουμε στο ιστορικό πεδίο τον τόπο της θεοφανίας της αλήθειας ενός κόσμου που πεθαίνει, υποφέροντας και υποφέρει ανασταίνοντας ό,τι αγαπάει στον πυρήνα του παράδεισου¹⁷, να αξιοποιήσουμε τις παραπάνω ταινίες λειτουργικά και γι' αυτό μάλλον ευχαριστικά ώστε με ένα ψήλωμα υπαρξιακό να αναδειχθεί το καίριο «πὸ στή ζωὴ αὐτὴ κεῖται πέραν τοῦ ἀτόμου».¹⁸ Δυστυχώς, η υγειονομική κρίση ανέδειξε για μια ακόμη φορά την τραγική σισύφεια απόληξη της ιστορίας.¹⁹ Ο χρόνος «γελοῖος ἔρημος θλιμμένος χρόνος»

¹⁵ Richard Corliss, «Perfect Sense: Love in the Time of Catastrophe», στο <https://entertainment.time.com/2012/02/01/perfect-sense-love-in-the-time-of-catastrophe/> [πρόσβ.: 19 Απρίλ. 2021].

¹⁶ «Ὁλος ὁ κόσμος ἄδειασε μὲ τὴ στερνὴ κραυγὴ», ὁμως, «Ἀῦριο, αῦριο, αῦριο: τὸ Πάσχα τοῦ Θεοῦ!». Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης, *Ἄσμα ἠρωικὸ καὶ πένθιμο γιὰ τὸν χαμένο ἀνθροπολοχαγὸ τῆς Ἀλβανίας*, Ἴκαρος, Αθήνα 1981, σ. 14.

¹⁷ «νὰ βλέπει ὁ καθένας διαρκὲς τὸ ἀκαριαῖο καὶ τὸ ἀκαριαῖο διαρκές: νὰ βλέπει ὁ,τι ἀγαπᾶ σὰν τὸν πυρήνα ἑνὸς παραδείσου». Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης, *Ἡ μαγεία τοῦ Παπαδιαμάντη*, Ὑψίλον, Αθήνα 1996, σ. 10.

¹⁸ Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης *Τὰ δημόσια καὶ τὰ ἰδιωτικά*, Ἴκαρος, Αθήνα 1991, σ. 11.

¹⁹ Ὅλη η δημιουργία του Luchino Visconti σε αυτό κατευθύνεται και αυτό εν-τέχνως αποτυπώνει.

είναι «τόπος δυσμένειας» σε βασανισμένα νοσοκομεία, παγερά νεκροτομεία και έρημα νεκροταφεία «άποστράγγιση τοῦ κόσμου τῆς αἴσθησης / ἐκκένωση τοῦ κόσμου τῆς φαντασίας / ἀδράνεια τοῦ κόσμου τοῦ πνεύματος».²⁰ Μπορεί άραγε η κρίση του κορωνοϊού να μας οδηγήσει σε μια δυναμική εκκίνηση του νοηματισμένου χρόνου, του καιρού της διακονίας και της καταλλαγής, της συγχώρεσης και της αγάπης; Να εγκιβωτίσουμε ξανά το θείο και το ανθρώπινο πάλι στις ζωές και τις ιστορίες μας με το αναμμένο κερι ενός Αντρέι Ταρκόφσκι;²¹ Είναι, άραγε, αλήθεια πως σε εποχές εγκλεισμού, εγκλωβισμού, μοναξιάς και απομόνωσης «ἔχει τελειώσει ὁ καιρός τῆς προσευχῆς μας» τώρα που «ἡ ἀγάπη ἔχει στεγνώσει» και ο καθένας «χωριστά ὄνειρεύεται καὶ δὲν ἀκούει τὸν βραχνά τῶν ἄλλων»;²²

Υπομνηματίζοντας τις παραπάνω ταινίες παίρνουμε εικόνες και δίνουμε λέξεις, ντύνουμε τις κινηματογραφικές εικόνες με την ανθρωπιά ενός κόσμου που δεν παλαιώνει, αλλά μένει καινούργιος όσο θα χτίζουμε με υλικά «θεόλεκτης» «άνθρωποφορίας». Για μια ακόμη φορά στα επιστημονικά εργαστήρια της ιατρικής έρευνας η τεχνική εξελίσσεται σε αποφασιστικό όργανο ηγεμονικής και ισχύος.²³ Στη νεωτερική περιπέτεια της τεχνολογικής θηριοποίησης το επηρμένο πνεύμα και η αλαζονική αξιολόγηση του ανθρώπου προβάλλονται ως Μεσσίες και Λυτρωτές. Στους θύλακες της υπερσύγχρονης γενετικής μηχανικής γεννιούνται οι σύγχρονοι ιοί στον *Πλανήτη των πιθήκων* και στους *Δώδεκα Πιθήκους*. Δεν δαιμονοποιούμε ούτε την τεχνολογία ούτε την επιστημονική ανάπτυξη.²⁴ Σε μια εσχατολογική προοπτική τις συνδέουμε με την ευχαριστιακή και την ασκητική χρήση τους, την εξαγιαστική τους ανακαίνιση επιδιώκουμε ώστε και μέσω αυτών να ξαναγίνει ο άνθρωπος «ίερεύς τῆς δημιουργίας».²⁵ Αλλά, για μια ακόμη φορά τίθεται ενώπιον μας η ηθική πρόκληση και η άφευκτη πρόσκληση για έναν «πολιτισμό της προσωπικής αλληλεγγύης» προς συνανθρώπους, ζωικό και φυτικό κόσμο. Η έπαρση της

²⁰ Thomas St. Eliot, *Η Τετάρτη των τεφρών, Τα τραγούδια του Άριελ, Τέσσερα Κουαρτέτα*, μτφρ.: Κλείτος Κύρου, Ρόπτρον, Αθήνα 1988, σ. 43-44.

²¹ «Nostalghia (1983)-Final Scene», στο <https://www.youtube.com/watch?v=O3Dp6EdFRHo> [πρόσβ.: 22 Απρίλ. 2021].

²² Γιώργος Σεφέρης, *Ποήματα*, Ίκαρος, Αθήνα 2014, σ. 265.

²³ «Η μηχανή είναι ένας δούλος που χρησιμεύει για να κάνουμε τους άλλους δούλους». Herbert Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφρ.: Μ. Λυκούδης, Παπαζήσης, Αθήνα χ.χ., σ. 168.

²⁴ Οφείλει η Εκκλησία στον κριτικό της διάλογο με την βιοηθική «να μπορέσει να διαλεχθεί με το απρόσμενο παρόν, να υπερασπιστεί την ανθρωπιά, να μαρτυρήσει τη σφραγίδα του Θεού πάνω στην κτίση και να αρνηθεί να καταντήσει κήρυκας του τρόμου και της απόγνωσης». Θανάσης Παπαθανασίου, «Προλογικό: Ανάμεσα στη σφύρα του Βίου και στον άκμονα της Ηθικής», *Σύναξη* 68 (1998/4), σ. 3-4.

²⁵ Ιωάννης Ζηζιούλας, *Η Κτίση ως Ευχαριστία. Θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της Οικολογίας*, Ακρίτας, Αθήνα 1992, σ. 106.

επιστημονικής κοινότητας και η αυτονόμηση της τεχνικής από κάθε ηθική δέσμευση ανοίγουν τους ασκούς του Αιόλου,²⁶ ώσπου ένας θανατηφόρος ιός διαφεύγει από τα εργαστήρια. Στον *Πλανήτη των Πιθήκων, Η Εξέγερση*, ο νεαρός ιδεαλιστής ερευνητής της εταιρείας βιοτεχνολογίας Gen-Sys δοκιμάζει ανιδιοτελώς στον πατέρα του το φάρμακο ALZ-112 για τη θεραπεία του Αλτσχάιμερ, με σεβασμό και πατρική φροντίδα περιθάλπει τον Caesar, ενώ ο Steven Jacobs, φιλόδοξος και άπληστος διευθυντής της εταιρείας, πειραματίζεται κακομεταχειριζόμενος τους πιθήκους μονάχα για το κέρδος.²⁷ Από τη δική του θανάσιμη επιπολαιότητα και την ασυνείδητη πλεονεξία του ο ιός θα ξεφύγει από τα εργαστήρια και θα εξαπλωθεί σε όλον τον κόσμο. Ο *Arrowsmith* του John Ford αποκηρύσσει τη δημόσια λατρεία και αναγνώριση, απορρίπτει την κυνική αισχροκέρδεια των ιδιωτικών εταιρειών και με το εμβόλιο σώζει τους κατοίκους της περιοχής. Σε μια χρησιμοθηρική προοπτική ο άνθρωπος επιλέγει την ιδιοτέλεια και το κέρδος εκμεταλλευόμενος ένα αντίδοτο που έχει ανακαλυφθεί, για να σώσει μονάχα τους «έχοντες και κατέχοντες» της πολιτικής και οικονομικής ολιγαρχίας. Στο *Maze Runner: The Death Cure* (2018) η αινιγματική αρχηγός της Wicked αναζητά στην ανοσία των νεαρών το εμβόλιο εκείνο που θα σώσει μονάχα όσους ανθρώπους βρίσκονται εντός των τειχών της τελευταίας πόλης, γιατί το μέλλον όσων ανθρώπων βρίσκονται έξω από τα όρια είναι τελείως αβέβαιο και απειλείται από τους Cranks. Το εφιαλτικό σενάριο των διακρίσεων και των αποκλεισμών οδηγεί στην απανθρωποποίηση του ανθρώπου, σε μια ηθική της σκοπιμότητας ή σε έναν «μετα-άνθρωπο» υπεράνθρωπο υποσχόμενο ενός ευγονικού, θαυμαστού μέλλοντος. Οι ιλιγγιώδεις βιοτεχνολογικές επιτεύξεις θέτουν σε κίνδυνο το ίδιο το ανθρώπινο πρόσωπο και τον πολιτισμό του.²⁸ Γιατί ένας άνθρωπος στεγνός από αγάπη προς τον συνάνθρωπο, αλύγιστος στον πόνο και την αγωνία του πλησίον του,²⁹ ένας τέτοιος άνθρωπος δεν είναι φίλος του Θεού ούτε και ένσαρκο αποτύπωμα

²⁶ «Η «τεχνική» κινδυνεύει να αυτονομηματοδοτηθεί ως «ηθική» προσδιορίζοντας η ίδια το νόημα και τον σκοπό υπάρξεως του ανθρώπου αλλά και του περιβάλλοντος κόσμου». Κωνσταντίνος Αγόρας, *Ανάμεσα στον έρωτα και τον θάνατο. Μελετήματα γύρω από θέματα (βιο)θεολογίας και (βιο)ηθικής, σε χριστόνομη προσωποκεντρική προοπτική για τη σύγχρονη νεωτερικότητα*, Αρμός, Αθήνα 2017), σ. 162.

²⁷ «Διευθύνω μια επιχείρηση και όχι ένα ζωολογικό κήπο». Steven Jacobs, στο https://planetoftheapes.fandom.com/wiki/Steven_Jacobs [πρόσβ.: 21 Απρίλ. 2021].

²⁸ Νικόλαος Μπερδιάγιεφ, *Βασίλειο Πνεύματος και Βασίλειο Καίσαρα*, μτφρ.: Βασ. Γιούλτσης, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 26.

²⁹ Βλ. την ταινία «Μακάβρια Εισβολή».

του αρχετύπου του που είναι ο Χριστός. Ο πραγματικός «μετα-άνθρωπος» έχει μια δυνατότητα προοπτικής «όχι φθοράς και θανάτου, αλλά Ζωής και Αιωνιότητας»³⁰.

Η απελεύθερη ανθρωπιά μας γίνεται σύμμορφη με την αναστημένη ανθρωπιά του Χριστού ώστε διανοιγόμενη στη Βασιλεία του Θεού να σώζεται και αυτή η ίδια και η Ιστορία.³¹ Εν μέσω μιας πανδημίας κατά την οποία οι άνθρωποι χάνουν οργανικές βεβαιότητες, ένα αρχετυπικό ζευγάρι στο *Perfect Sense* του David Mackenzie παραιτείται και από τις εγκυστώσεις τις ψυχολογικές και τις βεβαιότητες της υποκειμενικής εμπειρίας και «χάνεται», παραδίδεται στις προσωπικές δυνατότητες της υπαρξιακής αγάπης. Είναι τότε που η βίωση γίνεται συμβίωση, η ουσία της ζωής μετουσίωση και μέθεξη, χαρά και γιορτή, μεταλλαγή και καταλλαγή, μυστήριο μέγα.³² Στον *Dawn of the Planet of the Apes* στη γενικευμένη κατάρρευση του ανθρώπινου πολιτισμού και του αφανισμού των ανθρώπων ο Malcolm και ο Caesar ξεπερνούν τις αντικείμενες στοχεύσεις, τη χρησιμοθηρική λογικότητα· συναντώνται στις υπαρκτικές τους ιδιαιτερότητες και συγκροτούν μια τέτοια σχέση η οποία δίνει ελπίδες ομόνοιας και συμβίωσης πιθήκων και ανθρώπων.³³ Ακόμη και η ανόμοια και μοναδική σχέση αγάπης και ελευθερίας μεταξύ της μικρούλας και του ουρακοτάγκου Maurice καταρρίπτει τους στερεότυπους συσχετισμούς.

Δυστυχώς, όμως, για μια ακόμη φορά τα σύνορα (κυριολεκτικά και μεταφορικά) δεν γκρεμίζονται και η αμετρία της αυτοαναφορικότητας εγκαθιστά στο συλλογικό σώμα πιο επικίνδυνα συρματοπλέγματα και όρια υπαρκτικής περατότητας. Ο συνταγματάρχης των ειδικών δυνάμεων του αμερικάνικου στρατού διεξάγει τον προσωπικό του ιερό πόλεμο (*War for the Planet of the Apes*) και χτίζει στη δική του καραντίνα στρατόπεδα συγκέντρωσης για τους σκλάβους-πιθήκους.³⁴ Στην *Εβδομη σφραγίδα* ο Ingmar Bergman σε έναν κόσμο θανάτου, κοσμικού και μεταφυσικού,

³⁰ Αθανάσιος Μουστάκης, «Άγιος, ο πραγματικός μετα-άνθρωπος» στο *Μετάνθρωπος, Ζώντας σε έναν ψηφιακό κόσμο*, Αρμός, Αθήνα 2018, σ. 306.

³¹ Κωνσταντίνος Αγόρας, «Ηθική και Βιοηθική», στο: Κ. Αγόρας, κ.ά. *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας*, τ. Α', *Λόγος, Πνευματικότητα, και Ήθος της Ορθοδοξίας*, ΕΑΠ, Πάτρα 2002, σ. 320-321.

³² Θεόδωρος Ζιάκας, *Η έκλειψη του υποκειμένου*, Αρμός, Αθήνα 2001, σ. 143.

³³ Ο Caesar εμπνυχώνει τον Malcolm με τα εξής λόγια: «έχουμε μια ευκαιρία για ειρήνη». Matt Reeves, *Πλανήτης των πιθήκων: Η Αυγή, Dawn of the Planet of the Apes*, 20th Century Fox, U.S.A. 2014, 00:39:43. Ή, όταν ο δεύτερος του απαντάει πως «πίστευα πως είχαμε μια ευκαιρία», στο ίδιο, 01:57:28—01:58:53. Αλλά, δυστυχώς, για μια ακόμη φορά η ιστορική αναγκαιότητα δεν αφήνει περιθώρια στο «εμείς».

³⁴ Στρατόπεδα συγκέντρωσης για τους «αρρώστους», περιοριστικά τείχη μεταξύ «υγιών» και «αρρώστων» έχουμε και στις ταινίες: «Παγκόσμιος Πόλεμος», «Λαβύρινθος», «Παιδιά των ανθρώπων».

στον παραλογισμό της ύπαρξης και της «κεκτημένης γνώσης»,³⁵ διασώζει από το αναπότρεπτο του θανάτου μονάχα τους περιπλανώμενους καλλιτέχνες (Jof, Mia και τον μικρό Michael, έκδηλη η σημειολογική και η θρησκευτική διάσταση των ονομάτων τους),³⁶ εφόσον μόνον αυτοί μέσα στην ελευθερία της δημιουργικότητας και την αγαπητικότητα των σχέσεων τους διασώζουν το ανθρώπινο πρόσωπο και κάθε λόγο υπαρκτικής προοπτικής. Όλοι οι άλλοι έρμαιοι της μισαλλοδοξίας και του θρησκευτικού φανατισμού, της υποκρισίας και της εμπορευματοποίησης της πίστης, παραδίδονται στον «χορό του θανάτου». Ο Murnau στον *Faust* μέσα στην αποπνικτική ατμόσφαιρα και τη σηψαιμία της πανούκλας,³⁷ σε έναν κόσμο αποσύνθεσης και αποσάρθρωσης μέσα από τις φωτιές της ιερής εξέτασης προβάλλει τη λάμψη της αγάπης, στεφανώνει τους εραστές και διασώζει τον πάσχοντα κόσμο στην αναστημένη Βασιλεία του Θεού. Η αυταπάτηση, όχι μόνο του ήρωα αλλά και όλων όσων συναντούμε σήμερα και θαυμάζουμε στην εποχή του covid-19, μάς φέρνει «σ' ένα καθολικό διάλογο με τους άλλους. Όταν απαρνούμαστε τον εαυτό μας, διευρύνουμε την ύπαρξή μας, ανοιγόμαστε προς τους άλλους, τους φέρνουμε στο νου και στην καρδιά μας. Γινόμαστε περισσότερο ο εαυτός μας»³⁸.

Η απουσία από τις ταινίες της θεσμικής Εκκλησίας, σε οποιαδήποτε ομολογιακή της εκφορά, αλλά και γενικότερα των θρησκειών, καταδεικνύει την τραγική αδυναμία τους να συνδιαλέγονται με τις σωματικές και ψυχικές ανάγκες του σώματος τους και της ευρύτερης κοινωνίας. Βλέπουμε μονάχα ιερείς να κινδυνολογούν στον δημόσιο χώρο κραδαινοντας το βιβλίο της Αποκάλυψης, να καταδιώκουν ως αιρετικούς και να οδηγούν στην πυρά (παλαιά και σύγχρονη) όσους διακηρύττουν μια ανθρωπολογία που εμπεριέχει το σώμα και τον έρωτα, να ενοχοποιούν την ετερότητα και να χτίζουν τείχη ή στρατόπεδα συγκέντρωσης ώστε να κλείσουν εκεί τους «αρρώστους» μετανάστες και πρόσφυγες για να προστατεύσουν τους «υγιείς» πιστούς.³⁹

³⁵ Βασίλης Ραφαηλίδης, *Λεξικό Ταινιών*, τ. Β', Αιγόκερως, Αθήνα 1982, σ. 155-156.

³⁶ Τάσος Χατζηευφραιμίδης, «Η Έβδομη σφραγίδα», στο <https://flix.gr/cinema/the-seventh-seal-review.html> [πρόσβ.: 22 Απρίλ. 2021].

³⁷ Βλ. και Albert Camus, *Η Πανούκλα*, μτφρ.: Αγγελική Τατάνη, Γράμματα, Αθήνα 1990, σ. 155.

³⁸ Γεώργιος Φλωρόφσκι, *Το σώμα του ζώντος Χριστού. Μια ορθόδοξη ερμηνεία της Εκκλησίας*, μτφρ.: Ι. Κ. Παπαδόπουλος, Αθήνα, Αρμός 1999, 68.

³⁹ «Επικαιροποίηση της Θεολογίας δεν μπορεί να σημαίνει μόνο προσαρμογή στο πνεύμα των νέων καιρών, αλλά πρέπει επίσης να είναι και συμμετοχή στα παθήματα αυτής της εποχής και αντίλογος στους πρωταίτιους της». Jürgen Moltmann, *Τι είναι Θεολογία σήμερα; Δύο μελετήματα για την επικαιροποίησή της*, Άρτος Ζωής, Αθήνα 2008, σ. 12.

Αν και η κινδυνολογία και η τρομολαγνεία από κάλπικους σωτήρες και ψευδοπροφήτες εντείνουν τον φόβο και σπέρνουν το μίσος προς το ξένο και το άγνωστο, ο Alfonso Cuarón στα *Παιδιά των ανθρώπων (Children of Men)*, ως ένα «θραύσμα μιας προσευχής» για αναγέννηση και λύτρωση,⁴⁰ καθεύδει στην ζοφώδη δυστοπία ενός μετα-αποκαλυπτικού κόσμου. Μέσω του Theo ο οποίος αποβάλλει κάθε αυτάρεσκη κυνικότητα και αυτοθυσιάζεται για να γεννηθεί το πρώτο παιδί μετά από δεκαοκτώ χρόνια στειρότητας και μάλιστα από γυναίκα πρόσφυγα–μετανάστρια που ζει σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, αναδύεται στην ανθρωπότητα η ελπίδα της Γέννησης και η ανάσταση της Ζωής.⁴¹

Γι' αυτό και ένας Αφροαμερικανός γιατρός συμπαραστέκεται στον Arrowsmith όταν όλοι τον εγκαταλείπουν, γι' αυτό και οι «ταπεινοί και καταφρονημένοι» του Bergman, αυτά «τὰ μωρὰ..., τὰ ἀσθενῆ..., τὰ ἀγενῆ..., τὰ μὴ ὄντα τοῦ κόσμου»,⁴² με την «ακεραιωμένη ύπαρξη τους» υποδειγματίζουν την άφεση στην αγάπη· γι' αυτό και ο Gerry με την οικογένειά του στον *Παγκόσμιο Πόλεμο* βρίσκουν καταφύγιο στο διαμέρισμα ενός ζευγαριού ισπανόφωνων μεταναστών· γι' αυτό και ο Dr. Ellis Cheever στο *Contagion* σε μια μεγαλειώδη στιγμή αυταπάρνησης δίδει το δικό του εμβόλιο στον γιό του επιστάτη του πανεπιστημίου, όπως ο Don Giuseppe, ο οποίος σε έναν νεότερο του χάρισε τον αναπνευστήρα, πρόσφερε «την αναπνοή του ως σκυτάλη στη Ζωή», «τον ξένο αφήνοντας να ζήσει, να περπατήσει τη ζωή», κατά πως έγραψε στον ύμνο της αγάπης και της χαράς ο Παναγιώτης Θωμά και μελοποίησε ο Χρυσόστομος Σταμούλης.⁴³

Γι' αυτό όλα γίνονται και θα γίνονται. Ωστε, αν και μετέωρος και απελπισμένος, αβέβαιος ο άνθρωπος ανάμεσα στους κατακερματισμούς και τις απομονώσεις της «πανουργίας» τού ιστορικού γίνεσθαι και της «έκλειψης του υποκειμένου» σε συνθήκες υγειονομικής κρίσης, εγκλωβισμένος στις ανεπάρκειες και τις αστοχίες μιας

⁴⁰ Το μουσικό έργο «Fragments of a prayer» το οποίο ακούγεται στην ταινία, συνέθεσε ο βρετανός συνθέτης John Tavener, μέλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας, και περιέχει αποσπάσματα από την ποίηση του William Blake, στίχους σε Λατινικά, Γερμανικά, Σανσκριτικά και εκφράζει θέματα όπως μητρότητα, γέννηση, αναγέννηση και λύτρωση.

⁴¹ «Θά γίνει ἡ ἀνάστασις μίαν αὐγή, / πῶς λάμπουν τὴν ἄνοιξη τὰ δέντρα θὰ ροδαμίσει τοῦ ὄρθρου ἢ μαρμαρυγή, / θὰ ξαναγίνει τὸ πέλαγο καὶ πάλι τὸ κύμα θὰ τινάζει τὴν Ἀφροδίτη / εἴμαστε ὁ σπόρος ποὺ πεθαίνει». Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, Ἴκαρος, Αθήνα 2014, σ. 246.

⁴² *Α΄ Κορ.* 1:27-28.

⁴³ Χρυσόστομος Σταμούλης-Παναγιώτης Θωμά, «Don Giuseppe-A. Ζένιος, Μ. Κωστράκη, Σ. Σιόλας, Ε. Τσαλιγοπούλου, Μ. Φάμελλος | Χ. Σταμούλης- Π. Θωμά», στο <https://www.youtube.com/watch?v=BEHyXfQMe7w> [πρόσβ.: 21 Απρίλ. 2021].

κτίσης η οποία «συστενάζει καὶ συνωδίνει ἄχρι τοῦ νῦν»,⁴⁴ ο ἄνθρωπος ἀπὸ ἀπλὸς θεατῆς τῆς ζωῆς νὰ μεταμορφώνεται σὲ συνδιαχειριστὴ τῆς θείας Οικονομίας.⁴⁵ Γι' αὐτὸ τὸ «ΝΑΙ» τῆς συνάντησης ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι, γιὰ νὰ γίνουν οἱ καθημερινές μας κοινοτοπίες θαυμαστὲς σταξιές τῆς ἀγίας ἀγκαλιάς μας, ἀπὸ στέγη σὲ στέγη ὥστε ἀνφανεῖ ὁ οὐρανὸς νὰ ἔχει τὴν ἀγιοςύνη τῆς ἀφῆς.⁴⁶ Γι' αὐτὸ «τὸ ἡμερον, τὸ ταπεινόν, τὸ πρᾶον, τὸ Ναὶ τὸ φιλάνθρωπον τοῦ Χριστοῦ»,⁴⁷ ὅπως ἐπιμένει χρόνια τώρα ὁ Σκιαθίτης. Γιατί, ἀν ἡ ζωὴ οφείλει νὰ εἶναι καμωμένη ἀπὸ ἐπιλογές που οδηγοῦν σὲ διασταυρώσεις, τότε μέσα ἀπὸ τὰ υλικά τῆς δικιάς μας ζωῆς καὶ τῶν δικῶν μας ἐπιλογῶν ὅλα μεταμορφώνονται καὶ ἀποκαλύπτονται ὡς «χῶρος ἀχώρητος» στὴν ἀμεσότητα τῆς ἀγάπης καὶ ὡς «ἄχρονος χρόνος» στὴ διάρκεια τῆς ἀμοιβαιότητος.⁴⁸

Δ. *Επίλογος*

Ἡ ἀνα-γνώση τῶν παραπάνω ταινιῶν καὶ ὁ φωτισμὸς ἐκείνης τῆς διάστασης που καταφάσκει τὴ μαρτυρία τῆς υπαρξιακῆς μας περιπέτειας ἐν καιρῷ πανδημίας, ἐνέχουν σίγουρα ἀβεβαιότητες καὶ μεταπτώσεις. Καὶ ὁ Παναγιώτης Θωμά, ἓνας ἄλλος συνταξιδιώτης στὴν ποίηση τῆς Κικῆς Δημοῦλά, ἐξομολογεῖται σὲ ἓνα ἱερὸ μυστήριον ἀπορίας καὶ ἀδημονίας συνάντησης με τὸ αειθαλὲς ἄλλο, πὼς αὐτὴ ἡ περιπέτεια δὲν προσφέρεται σὲ «ευκολίες», «συμβάσεις», ἀλλὰ ἐκτείνεται σὲ «δημιουργικὲς ἀνατροπές», «συνεχεῖς υπαρξιακὲς διερωτήσεις» καὶ «πολυεπίπεδη ἀνάγνωση».⁴⁹ Τουλάχιστον, ἀς ψηλαφίσουμε με θαρραλέα καὶ ἀλληλέγγυα στάση τὸ συλλογικὸ μας εἶναι, ἀς ἀναδείξουμε τὸν δημιουργικὸ ἀνθρωπισμὸ μας που κινητοποιεῖ με ἀνατρεπτικὴ ρώμη καὶ ἐπ-ἀναστατικὴ ἐκρηξὴ τὸν οἰκουμενικὸ καημὸ καὶ τὴ συλλογικὴ εὐαισθησία μας. Δὲν ὠφελεῖ νὰ κοινωνεῖς τὴν τέχνη ἀν δὲν μεταστοιχειώνονται τόσο ἡ δικιά σου ζωὴ ὅσο καὶ ἡ ζωὴ τοῦ διπλανοῦ σου, ἀν δὲν μπορεῖς νὰ συνεργήσεις στὸν τοκετὸ τοῦ θείου Λόγου. Ὁ Χριστὸς μᾶς καλεῖ στα ὑψηλά καὶ τὰ δύσκολα, σὲ ἓνα συνεχὴ Γολγοθᾶ καὶ σὲ μιὰ διαρκὴ Ἀνάσταση. Κλείνοντας ἀς θυμηθούμε τὴν προσευχὴ τοῦ Νίκου Καζαντζάκη: «Δοξάρι εἶμαι στὰ

⁴⁴ Ρωμ. 8:22.

⁴⁵ Θανάσης Παπαθανασίου, *Ανεσιτότητα καὶ Παραπεμπτικότητα*, Ἀρμός, Ἀθήνα 1998, σ. 99.

⁴⁶ Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης, *Ἐν λευκῷ*, Ἴκαρος, Ἀθήνα 2006, σ. 76.

⁴⁷ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Ὁ ξεπεσμένος δερβίσης», στὸ <https://www.greek-language.gr/greekLang/literature/anthologies/new/show.html?id=269> [πρόσβ.: 10 Ἰουν. 2021].

⁴⁸ Χρῆστος Γιανναράς, *Σχόλιο στὸ Ἄσμα Ἀσμάτων*, Δόμος, Ἀθήνα 1991, σ. 12.

⁴⁹ Παναγιώτης Θωμά, *Διαρρηγνύοντας τὴν ἀμφιβολία. Μελετήματα γιὰ τὴν ποίηση τῆς Κικῆς Δημοῦλά*, Ἀρμός, Ἀθήνα 2020, σ. 98.

χέρια σου, Κύριε, τέντωσέ με να μη σαπίσω. Μή με παρατεντώσεις, Κύριε, θα σπάσω. Παρατέντωσέ με, Κύριε, κι ἄς σπάσω! Διάλεξε».⁵⁰

---

⁵⁰ Νίκος Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Ελένη Καζαντζάκη, Αθήνα 1982, σ. 505.

Άννα-Μαρία Παπαδάκη*

«ΚΑΙ ΙΔΟΥ ΙΠΠΟΣ ΧΛΩΡΟΣ»

Ο ΕΦΙΑΛΤΗΣ ΕΝΟΣ ΒΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΓΙΑΣΜΙΝΑ ΧΑΝΤΡΑ *ΟΙ ΣΕΙΡΗΝΕΣ ΤΗΣ ΒΑΓΔΑΤΗΣ*¹

Abstract: Following the storyline of Yasmina Hantra's novel *The Sirens of Baghdad*, which discusses the possibility of a biological warfare in the context of Jihad, the author firstly comments on the similarities between the catastrophe which is described in the book (that is, the invasion of USA in Iraq in 2003) and the pandemic of SARS-Covid 19, mainly in terms of the way it is perceived and experienced by the followers of both religions, i.e. Christianity and Islam. She then proceeds to the analysis of the matter of biological warfare in light of the moral responsibility of the book's hero and follows his inner-course and struggle towards the implementation of a catastrophic plan.

Keywords: Biological War; Pandemic; Islam; Jihad; Yasmina Hantra; Ethical Responsibility.

Η ανθρωπότητα διατηρεί στη συλλογική της μνήμη τις βιβλικές καταστροφές που τη σημάδεψαν: τους παγκόσμιους πολέμους, τις ρίψεις της ατομικής βόμβας, το Ολοκαύτωμα. Διατηρεί —ή τουλάχιστον— διατηρούσε μέχρι πριν κάποιες δεκαετίες και την ανάμνηση των φοβερών πανδημιών, που σκότωσαν, με θάνατο φρικτό, εκατομμύρια ανθρώπους. Οι σκηνές Αποκάλυψης των γεγονότων αυτών στοιχειώνουν ακόμη την παγκόσμια ιστορία.

Η πανδημία της νόσου Covid 19, όμως, βρήκε την ανθρωπότητα απροετοίμαστη. Η πρόοδος της επιστήμης, τα εμβόλια, τα σύγχρονα φάρμακα, η επιστημονική γνώση γενικώς, διέγραψαν από τη μνήμη των κατοίκων του πλανήτη μας την τρομερή απειλή μιας ασθένειας που εξαπλώνεται και σκοτώνει χιλιάδες ή και εκατομμύρια. Γι' αυτό συχνά —μάλιστα ελαφρά τη καρδία— πολλοί είναι αυτοί που οδηγούνται στην ατραπό της αμφισβήτησης.

---

* Δρ Θεολογίας, ΜΑ Ιστορία της Τέχνης, Μέση Εκπαίδευση—Κυπριακή Δημοκρατία.

¹ Γιασμίνα Χάντρα, *Οι σειρήνες της Βαγδάτης*, μτφρ.: Γ. Στρίγκος, Καστανιώτης, Αθήνα 2007.

Έτσι, ξαφνικά στην καθημερινότητά μας, πέρα από την ιατρική ορολογία που αναγκαστικά χρησιμοποιούμε, εισέβαλαν και όροι όπως ο «βιολογικός πόλεμος».² Μια απειλή που οι άνθρωποι είδαν να ζωντανεύει κατά τη διάρκεια της ιστορίας: η ευλογία που εξαπλώθηκε στους Ινδιάνους από μολυσμένα ρούχα που τους είχαν προμηθεύσει οι Άγγλοι, τα χημικά αέρια που χρησιμοποιήθηκαν κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, δεν αποτελούν παρά μορφές βιολογικού πολέμου, όπλα αόρατα και, ως τέτοια, ύπουλα και εφιαλτικά. Στην ταινία *Twelve monkeys* (1995), ο ήρωας επιστρέφει από το μέλλον για να εμποδίσει την εξάπλωση φονικών ιών που αποδεκάτισαν την ανθρωπότητα. Όπως αποδεικνύεται, η εξάπλωση αυτή ήταν αποτέλεσμα βιολογικού πολέμου, αφού μεθοδεύτηκε από ανθρώπους. Θα μπορούσε, λοιπόν, κάτι τέτοιο να συμβεί και στην πραγματικότητα;³

Αυτή η πιθανότητα εξετάζεται στο βιβλίο του Γιασμίνα Χάντρα⁴ *Οι σειρήνες της Βαγδάτης*: ο εφιάλτης μιας μεθοδευμένης πανδημίας, ένα τρομακτικό σενάριο ολέθρου. Σε κάθε καταστροφή, το πρώτο που διαταράσσεται είναι αυτό που ονομάζουμε «κανονικότητα». Κατά τη διάρκεια της πανδημίας της Covid 19 — η οποία δεν έχει ακόμη τελειώσει — η καθημερινότητα των ανθρώπων έχει αλλοιωθεί σε μεγάλο βαθμό και αυτή η αλλοίωση συνοψίζεται σε δύο βασικούς άξονες: στον περιορισμό και στη νέκρωση της οικονομίας για μεγάλα χρονικά διαστήματα.

Στο βιβλίο του Χάντρα, αντίστοιχα, η κανονικότητα είναι η ήρεμη και ανιαρή ζωή του βεδουίνικου χωριού Καφρ Καράμ, που συνεχίζεται για αρκετό καιρό μετά την εισβολή των Αμερικανών στο Ιράκ κατά το 2003. Μέσα από τα μάτια του — προφανώς σκοπίμως ανώνυμου — αφηγητή-ήρωα του βιβλίου, ενός νεαρού Βεδουίνου που είχε προλάβει να φοιτήσει για λίγο στο πανεπιστήμιο της Βαγδάτης, το Καφρ Καράμ παρουσιάζεται ως η δική του Εδέμ: η θρησκευτικότητα και το ήθος των ανθρώπων είναι υψηλά ο σεβασμός προς τους μεγαλύτερους ιερός, η

². Για μια γενική πληροφόρηση, βλ. “Biological Weapons”, στο https://www.who.int/health-topics/biological-weapons#tab=tab_2 [πρόσβ.: 21 Απρίλ. 2021]. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι στο παρόν άρθρο δεν εκφράζεται ή υπονοείται η άποψη ότι η πανδημία του κορωνοϊού SARS-Covid 19 είναι αποτέλεσμα βιολογικού πολέμου.

³. Για τις πιθανότητες ενός βιολογικού πολέμου, βλ. ενδεικτικά, Mark Shwartz, “Biological warfare: an emerging threat in the 21st century”, στο *Stanford, News Release*, 1 Νοεμβρ. 2001, <https://news.stanford.edu/pr/01/bioterror117.html> [πρόσβ.: 21 Απρίλ. 2021]: «Βιολογικός πόλεμος. Πόσο πιθανός είναι λόγω του κορωνοϊού», *Τα Νέα*, 27 Απρίλ. 2020, στο <https://www.tanea.gr/2020/04/27/world/viologikos-polemos-poso-pithanos-einai-logo-tou-koronaïou/> [πρόσβ.: 21 Απρίλ. 2021].

⁴. Γιασμίνα Χάντρα είναι το γυναικείο ψευδώνυμο του αλγερινής καταγωγής πρώην στρατιωτικού Μοχάμεντ Μουλεσεχούλ.

αμερικανική εισβολή ερμηνεύεται ως ζήτημα θρησκευτικό και ηθικό· οι Ιρακινοί υποφέρουν επειδή έχασαν την πίστη τους. Η απόδοση μιας καταστροφής στις αμαρτίες του λαού είναι κοινός τόπος, ήδη από την Παλαιά Διαθήκη.⁵ Δεν αποτελεί, λοιπόν, έκπληξη ότι το ίδιο συνέβη και στη σύγχρονη πανδημία της νόσου Covid 19: σύμφωνα με πολλούς παρ' ημίν, η πανδημία είναι θεόσταλη, με σκοπό να μετανοήσουν οι άνθρωποι για τις αμαρτίες τους. Είναι εντυπωσιακό ότι, παρ' όλο που πρόκειται για δύο διαφορετικές θρησκείες —Χριστιανισμό και Ισλάμ— εντούτοις η ρητορική που χρησιμοποιείται είναι σχεδόν πανομοιότυπη. Πράγμα που μαρτυρεί ότι η παθογένεια που κατατρώγει το σώμα κάθε θρησκείας είναι κοινή, είναι ο αδυσώπητος θρησκευτικός φανατισμός, που πηγάζει από τη στενότητα της αντίληψης, από τη βεβαιότητα ότι εμείς είμαστε το κέντρο του κόσμου.

Η ζωή στο Καφρ Καράμ στην αρχή δεν διαταράσσεται. Ο ήρωας, όμως, γίνεται μάρτυρας της άνανδρης, αναίτιας και βάρβαρης δολοφονίας του Σουλεϊμάν, ενός συνομήλικού του με νοητική στέρση που αδυνατεί να συμμορφωθεί στις οδηγίες των Αμερικανών στρατιωτών που διενεργούν έρευνα στο αυτοκίνητό τους. Η οργή των νέων του μικρού χωριού φουντώνει, ιδιαίτερα από τότε που παρακολουθούν τη φρίκη απευθείας από την έγχρωμη τηλεόραση του καφενείου. Στην αρχή οι περισσότεροι αρκούνται σε κατάρες και μεγαλόστομες προφητείες:

Αυτοί οι άπιστοι οι Αμερικάνοι αργά ή γρήγορα θα την πληρώσουν. Ο Θεός θα κάνει τον ουρανό να πέσει στα κεφάλια τους. [...] Ο Θεός θα τους στείλει τα πουλιά του Αμπαμπίλ». ⁶ Η απαξιωτική απάντηση ενός σκεπτικιστή νεαρού που έχει βιώσει την κόλαση της Βαγδάτης, θα φέρει την αντίδραση του Γιασίν, της ηγετικής φυσιογνωμίας των νέων του χωριού: «Εμείς είμαστε η οργή του Θεού [...] Εμείς είμαστε τα πουλιά του Αμπαμπίλ... Οι κερανοί Του και οι κατάρες Του». ⁷ Στην πραγματικότητα, όλα αυτά δεν είναι παρά μόνο κούφιας απειλής: «Ο Γιασίν είναι μόνο παχιά λόγια. [...] Απ' ό,τι ξέρω, τίποτα δεν τον εμποδίζει να πάρει ένα λεωφορείο και να πάει να πολεμήσει στη Βαγδάτη». ⁸

Τα παχιά και κούφια λόγια είναι ακόμη ευκολότερα στην πανδημία του κορωνοϊού. Η σύνδεση ολόκληρου του πλανήτη μέσω του διαδικτύου επιτρέπει σε

⁵ Βλ. τη σχετική μελέτη του Δημήτρη Καϊμάκη, *Η ημέρα Κυρίου στους προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης*, Simbo, Θεσσαλονίκη 1999, ενδεικτικά οι σ. 20-22, 25-30, 62-64.

⁶ Χάντρα, *Οι σειρήνες της Βαγδάτης*, ό.π., σ. 89.

⁷ Ό.π., σ. 92.

⁸ Ό.π., σ. 93.

τεράστιο αριθμό ατόμων να επικοινωνούν, εκφράζοντας παρόμοιες απόψεις: ο Θεός θα επέμβει και θα σταματήσει τα άνομα σχέδια των εχθρών του. Ενώ, κατά τη ΝΑΤΟϊκή επιδρομή στο Ιράκ ο εχθρός είναι —αρχικά, τουλάχιστον, στο βιβλίο— συγκεκριμένος· κατά τη σημερινή πανδημία, ο εχθρός ανάγεται και αντλείται από όλες τις φαντασιακές φοβίες και νευρώσεις της ανθρωπότητας.

Λίγο αργότερα, και ενώ τελικά αρκετοί νέοι του χωριού έχουν αναχωρήσει για να συμμετάσχουν στην αντίσταση, μια ρουκέτα χτυπά ένα γαμήλιο γλέντι λίγο έξω από το χωριό. Και πάλι ο ήρωας είναι μάρτυρας της φρίκης. Δεν βιώνει, όμως, παρά μόνο τη θλίψη, την οποία με μεγάλη δυσκολία σηκώνει, αλλά του είναι αδύνατον να πολεμήσει: είναι βέβαιος ότι είναι ανίκανος να ασκήσει οποιαδήποτε μορφή βίας.

Σύντομα οι Αμερικανοί θα εισβάλουν στο χωριό και θα διενεργήσουν έρευνες στα σπίτια, σηκώνοντας τους κατοίκους από τα κρεβάτια τους στη μέση της νύχτας. Αυτή είναι η πρώτη παραβίαση των ορίων: τα φρικτά γεγονότα που έχει βιώσει ο ήρωας, έλαβαν χώρα εκτός των συνόρων του χωριού· τώρα πλέον ο εχθρός είναι εντός των πυλών. Η κανονικότητα έχει διαταραχθεί, ακόμα και αν είναι η βαρετή και άσκοπη ζωή σε ένα χωριό όπως το Καφρ Καραμ, με σκονισμένους χωματόδρομους, χωρίς καμία από τις ανέσεις της σύγχρονης τεχνολογίας, χωρίς καμία ουσιαστική απασχόληση για τους περισσότερους άντρες. Ο παράδεισος έχει παραβιαστεί. Ακόμα και αυτό, όμως, δεν είναι αρκετό.

Ωστόσο, όταν ο ήρωας βλέπει τον πατέρα του —πρόσωπο ιερό— να σέρνεται από τους πεζοναύτες με τα εσώρουχα, να πέφτει χτυπημένος από αυτούς και να αποκαλύπτονται τα γεννητικά του όργανα, καταλαβαίνει ότι περνά πλέον στην ζώνη της καταστροφής: για τους Μουσουλμάνους και ιδιαιτέρως τους Βεδουίνους, η θέαση των γεννητικών οργάνων του πατέρα συνιστά ιεροσυλία, όπως με οδύνη μαρτυρεί ο ήρωας στον μονόλογό του. Ο ήρωας δεν επιστρέφει ποτέ ξανά στο σπίτι του. Την ίδια κιόλας ημέρα φεύγει για τη Βαγδάτη, με σκοπό να ξεπλύνει τη ντροπή.⁹

⁹ Βλ. επίσης Oussama Sellami, “Analyse du discours identitaire dans les Sirènes de Bagdad de Yasmina Khadra”, Μεταπτ. Εργασία, Université de Bouira, 2017, σ. 46-47, στο <http://dspace.univ-bouira.dz:8080/jspui/handle/123456789/1233>[πρόσβ.: 21 Απριλ. 2021].

Η ιεροσυλία αποτελεί κομβικό σημείο του μυθιστορήματος:¹⁰ μέσα από αυτήν ο ήρωας έχει απωλέσει τη σχέση του με τους άλλους, αλλά και με τον εαυτό του.

Πώς μπορούσα να νιώθω αγάπη άλλωστε μετά απ' ό,τι είχα δει στο Καφρ Καράμ; Πώς ήταν δυνατόν να μπορώ να εκτιμήσω ανθρώπους που μου ήταν εντελώς άγνωστοι, τη στιγμή που εγώ ο ίδιος είχα χάσει την εκτίμηση που έτρεφα για τον εαυτό μου; Ήμουν όμως ακόμη ο εαυτός μου; Κι αν ναι, ποιος ήμουν;... Δεν με ενδιέφερε να μάθω. Δεν είχε καμιά απολύτως σημασία για μένα πια. Οι δεσμοί είχαν σπάσει, τα ταμπού είχαν καταρρεύσει.¹¹

Είναι σημαντικό ότι ο ήρωας θα δράσει όχι απλώς επειδή θέλει να εκδικηθεί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου, για τον βιασμό μιας αδελφής, για την καταστροφή της περιουσίας του, ή για τη βία γενικότερα. Θα δράσει γιατί έχουν εξευτελιστεί τα ιερά και τα όσιά του. Ο ήρωας, μέσα από αυτό το ασήμαντο για τον δυτικό άνθρωπο περιστατικό, μεταμορφώνεται και θα δράσει για λόγους που αγγίζουν τα τρίςβαθα της ύπαρξής του.

Για τον δυτικό κόσμο, η έννοια της ιεροσυλίας —όπως και τόσα άλλα— έχει πλέον σχετικοποιηθεί. Ελάχιστοι θα αντιδράσουν αν το πρόσωπο του Χριστού, λ.χ., βεβηλωθεί ή χλευαστεί με κάποιον τρόπο —και αυτοί θα χαρακτηριστούν μεσαιωνικοί φανατικοί. Τα πρόσωπα των γονέων, και ιδιαίτερα της μητέρας, πρόσωπα ιερά, πλέον έχουν αποδομηθεί και αυτά.

Η ντροπή είναι κάτι που το έχουν χάσει από αμνημονεύτων χρόνων. Όσο για την τιμή; Έχουν παραποιήσει τους κώδικές της. Δεν πρόκειται παρά για παρανοϊκά εκτρώματα, που ανατρέπουν τις αξίες σαν ταύροι σε υαλοπωλείο. Προέρχονται από έναν κόσμο άδικο και σκληρό, χωρίς ανθρωπιά και χωρίς ηθική, όπου ο ισχυρός τρέφεται με τις σάρκες των υποταγμένων, όπου η βία και το μίσος είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της ιστορίας τους, όπου ο μακιαβελισμός διαμορφώνει και αιτιολογεί τις πρωτοβουλίες και τις φιλοδοξίες.¹²

---

¹⁰ Ο Μπάμπης Δερμιτζάκης αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιοκρισίας του στο θέμα της ιεροσυλίας και στο περιεχόμενο της συγκεκριμένης πράξης που συμβαίνει στο μυθιστόρημα, αλλά η προσέγγιση και ερμηνεία του είναι, νομίζω, μάλλον άστοχη και ξεφεύγει από το πραγματικό νόημα του βιβλίου, βλ. «Γιασμίνα Χαντρά, Οι σειρήνες της Βαγδάτης», στο <http://lexima.blogspot.com/2008/05/blog-post.html> [πρόσβ.: 20 Απριλ. 2021].

¹¹ Γ. Χάντρα, *Οι σειρήνες της Βαγδάτης*, ό.π., σ. 149.

¹² Ό.π., σ. 190. Όπως γίνεται σαφές και στην παρούσα μελέτη, το βιβλίο κρατά μια ισορροπία ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Οι παθογένειες της Δύσης παρουσιάζονται μέσα από τα μάτια των ηρώων του βιβλίου, ενώ οι παθογένειες της Ανατολής μέσα από τις πράξεις τους.

Η προσβολή, λοιπόν, του ιερού προσώπου του πατέρα, θα είναι η μοναδική αιτία της εκδίκησης του ήρωα. Θα είναι η μοναδική αιτία μιας εκδίκησης με ασύλληπτες διαστάσεις.

Στη Βαγδάτη θα συναντηθεί με τους συγχωριανούς του και θα συνδεθεί με την ομάδα του Σαγιέντ και του Γιασίν. Η αντίσταση, που οι ομάδες αυτές προβάλλουν, δεν διαφέρει και πολύ σε ηθικό επίπεδο από την αμερικανική δράση στο Ιράκ: άνανδρες, δολοφονίες αμάχων, ακόμα και παιδιών, Ιρακινών και ξένων, ξεκαθαρίσματα λογαριασμών, απαγωγές αθώων, γιατρών και δημοσιογράφων. Όμως, μετά την απέκδυσή του από τον εαυτό του, ο ήρωας έχει χάσει και τη δυνατότητα του να αισθάνεται: δεν λυπάται, δεν φοβάται, δεν δειλιάζει. Τον δάκτυλο επί τον τύπον των ήλων αναλαμβάνει να θέσει ο Ομάρ, επίσης συγχωριανός του, που έχει, όμως, αποστασιοποιηθεί από την αντίσταση:

Ήδη έχεις πάρει λάθος δρόμο. Όλος ο κόσμος δεν είναι εχθρός μας. Θυμήσου τους λαούς που διαδήλωσαν κατά του προληπτικού πολέμου, τα εκατομμύρια των ανθρώπων που κατέβηκαν σε πορείες στη Μαδρίτη, στη Ρώμη, στο Παρίσι, στο Τόκιο, στη Λατινική Αμερική, στην Ασία. Όλοι τους ήταν και είναι ακόμη με το μέρος μας. Σε σύνολο ήταν περισσότεροι αυτοί που μας υποστήριζαν σ' αυτά τα μέρη απ' ό,τι εκείνοι που μας υποστήριζαν στις αραβικές χώρες. Μην το ξεχνάς αυτό. Όλα τα έθνη είναι θύματα της βουλμίας μιας χούφτας πολυεθνικών. Θα ήταν άδικο να τα βάζουμε όλα στο ίδιο σακούλι. Το να κρατάμε ομήρους δημοσιογράφους και να εκτελούμε μέλη μη κυβερνητικών οργανώσεων που βρίσκονται ανάμεσά μας μονάχα για να μας βοηθήσουν δεν είναι μέσα στα ήθη μας. Θέλεις να πάρεις εκδίκηση για μια προσβολή; Κοίτα με τη σειρά σου να μην προσβάλεις κανέναν. Αν νομίζεις πως πρέπει να διασωθεί η τιμή σου, τότε μην ατιμάσεις στο λαό σου. Μην αφηθείς στην παραφροσύνη. Θα κρεμαστώ ανάποδα αν ποτέ σε αναγνωρίσω σε κάποιο απ' αυτά τα μαγνητοσκοπημένα φιλμάκια που θεωρούν τις αυθαίρετες δολοφονίες πολεμική δράση...¹³

Ο Ομάρ ορίζει τον πραγματικό εχθρό και τον έντιμο τρόπο αντίστασης: ο ήρωας, όμως, όπως επίσης και οι υπόλοιποι συνεργάτες του, αδυνατούν να κάνουν τον διαχωρισμό. Έτσι, μετά από αρκετούς μήνες αναμονής και απραξίας, και αφού, μετά από αστοχία του ήρωα, ο Ομάρ δολοφονείται εκδικητικά από τον Γιασίν και την

¹³. Ο.π., σ. 197-198.

ομάδα του, ο Σαγιέντ έρχεται ενθουσιασμένος να ανακοινώσει στον ήρωα την αποστολή που θα του ανατεθεί:

Πρόκειται για την πιο σημαντική αποστολή που έχει αναλάβει κάποιος από καταβολής κόσμου. Την τελειωτική αποστολή. Αυτή που θα προκαλέσει την άνευ όρων συνθηκολόγηση της Δύσης και που θα μας επαναφέρει οριστικά στις πιο διακεκριμένες θέσεις της συμφωνίας των εθνών... [...] Η πιο σημαντική επαναστατική αποστολή που σχεδιάστηκε ποτέ από τότε που ο άνθρωπος έπαψε να είναι τετράποδο! [...] κάτι που θα κάνει το χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου να μοιάζει με παιδική χαρά¹⁴.

Ο ήρωας μεταφέρεται μυστικά στη Βηρυτό, όπου θα υποβληθεί σε εξαντλητικές ιατρικές εξετάσεις και θα λάβει φαρμακευτική αγωγή. Όταν όλα είναι έτοιμα, ο καθηγητής Γκανί, εγκέφαλος της αποστολής, κάνει τη μεγάλη ανακοίνωση: «Πρόκειται για έναν ιό».¹⁵ Ο ήρωας στην αρχή δεν κατανοεί. Περιμένει να του ανακοινώσουν κάποια βομβιστική επίθεση αυτοκτονίας. Κάποια τρομακτική καταστροφή.

Δεν αντιδρώ. Δεν έχω καταλάβει. Δεν βλέπω τι σχέση έχει αυτό με την αποστολή μου. Η λέξη «ιός» διασχίζει το μυαλό μου σαν άγνωστος φθόγγος. Έχω την εντύπωση πως είναι κάτι που έχω ξανακούσει. Τι να είναι; Ιός... ιός... Πού άραγε έχω ξανασυναντήσει αυτή τη λέξη που επανέρχεται και στριφογυρίζει στο μυαλό μου χωρίς να κατορθώνω να την κατατάξω; Κι έπειτα, οι εξετάσεις, οι ακτινογραφίες και τα φάρμακα παίρνουν τη θέση τους στο παζλ και η λέξη «ιός» αποκτά ξεκάθαρη έννοια, μου αποκαλύπτει κομμάτι-κομμάτι το μυστικό της —μικρόβιο, μικροοργανισμός, γρίπη, αρρώστια, επιδημία, θεραπεία, νοσηλεία— όλες οι

¹⁴. Ο.π., σ. 251-252, 264.

¹⁵. Ο.π., σ. 279. Βλ. και σ. 305-306: «Ο καθηγητής παραμένει όρθιος. Με τα χέρια στις τσέπες της λευκής του μπλούζας, μου αναγγέλλει πως έφτασε η στιγμή της αλήθειας. —Σε λίγη ώρα θα κάνουμε την ένεση, λέει με έναν κόμπο στο λαιμό από τη συγκίνηση. [...] Το φαινόμενο εξαπλώνεται αστραπιαία. Οι άνθρωποι που θα κολλήσουν από εσένα θα μεταδώσουν το μικρόβιο σε άλλους σε λιγότερο από έξι ώρες, προτού καταπέσουν οι ίδιοι. Όλοι θα νομίσουν πως πρόκειται για κάποιο είδος ισπανικής γρίπης, αλλά η καταστροφή θα αποδεκατίσει ένα αρκετά μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού προτού καταλάβουν πως έχουν να κάνουν με κάτι τελείως διαφορετικό. Είμαστε οι μόνοι που θα έχουμε τη δυνατότητα να σώσουμε τους υπόλοιπους. Και θα θέσουμε τις δικές μας προϋποθέσεις για να επέμβουμε». Δεν γίνεται σαφές ποιες θα είναι αυτές οι προϋποθέσεις, αν πρόκειται απλώς για την απόσυρση των ΝΑΤΟϊκών στρατευμάτων από το Ιράκ, για τη λήψη πρωταγωνιστικού ρόλου στις διεθνείς εξελίξεις από τον αραβικό κόσμο ή για ένα μεγαλεπήβολο σχέδιο παγκόσμιας εξάπλωσης και επιβολής του Ισλάμ. Για τον λόγο αυτό, αλλά και επειδή ο συγγραφέας αποφεύγει να ασχοληθεί με τις απόψεις και τον ψυχισμό του δρος Γκανί και των συνεργατών του, δεν εξετάζεται στο παρόν άρθρο η δική τους ηθική ευθύνη για την επίθεση βιολογικού πολέμου, αλλά μόνο η ηθική ευθύνη του ήρωα.

στερεότυπες εικόνες παρελαύνουν από το κεφάλι μου και μπλέκονται προτού γίνουν ένα... Κι όμως, ακόμη δεν καταλαβαίνω τι σχέση έχει.¹⁶

Η αλήθεια αποκαλύπτεται αμέσως:

Εσύ θα γίνεις ο φορέας αυτού του ιού. [...] Και μόνο τότε ξαναβρίσκω το νήμα. Μονομιάς, όλα φωτίζονται στο μυαλό μου. Πρόκειται για έναν ιό. Η αποστολή μου είναι να μεταφέρω έναν ιό. Αυτό είναι, με προετοίμασαν βιολογικά για να δεχτώ έναν ιό. Έναν ιό. Αυτό θα είναι το όπλο μου, η βόμβα μου, ο εξοπλισμός του καμικάζι.¹⁷

Ο ήρωας παρουσιάζεται απόλυτα αποφασισμένος. Κάποιες μικρές αμφιβολίες είναι οι τοξίνες, είναι ο Δαίμονας που τον εμποδίζει να αναλάβει την ιερή του αποστολή, και γρήγορα τις διώχνει. «Νιώθω άνετα στο σκοτάδι. Οι νεκροί μου και οι ζωντανοί μου βρίσκονται κοντά μου. Ιός ή βόμβα, τι σημασία έχει, όταν στο ένα χέρι κρατάει κανείς σφιχτά την ύψιστη προσβολή και στο άλλο το ύψιστο ιδεώδες;».¹⁸

Για τον ήρωα δεν υπάρχει ηθική ευθύνη. Το γεγονός ότι δεν πρόκειται για μια αποστολή που θα φέρει τον θάνατο σε μερικές δεκάδες ή εκατοντάδες ή χιλιάδες ανθρώπους, αλλά για ένα ύπουλο και ανανδρο σχέδιο που θα σκοτώσει εκατομμύρια αθώους, δεν παίζει κανένα ρόλο γι' αυτόν. Στο μυαλό του, η δολοφονία εκατομμυρίων ανθρώπων δεν είναι παρά μια ιερή αποστολή. Είναι εξαιρετικά σημαντικό ότι για τη συγκεκριμένη αποστολή επιλέγεται ο συγκεκριμένος άνθρωπος: δεν είναι ένας απλός Ιρακινός που μισεί τους Δυτικούς, αλλά ένας άνθρωπος για τον οποίο η εκδίκηση είναι θέμα καθαρά θρησκευτικό, άρα υπαρξιακό.

¹⁶. Ο.π., σ. 279-280.

¹⁷. Ο.π., σ. 280.

¹⁸. Ο.π., σ. 287. Αφού ο ήρωας μολυνθεί από τον ιό με ένεση, θα χρειαστούν αρκετές μέρες για να μπορεί να τον μεταδώσει. Έτσι, έχει αρκετό χρόνο να ταξιδέψει στο Λονδίνο, χωρίς να μολύνει κανέναν άνθρωπο στη Βηρυτό. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι σε ένα μεγάλο μέρος των κριτικών του βιβλίου —ελληνικών και ξενόγλωσσων— δεν υπάρχει σχεδόν καμία αναφορά στην αποστολή του ήρωα, βλ. ενδεικτικά, «Γιασμίνα Χαντρά, Οι σειρήνες της Βαγδάτης», στο <http://lexima.blogspot.com/2008/05/blog-post.html> [πρόσβ.: 20 Απρίλ. 2021]. «Οι σειρήνες της Βαγδάτης, Γιασμίνα Χάντρα», στο <http://anagnosi.blogspot.com/2014/07/blog-post.html> [πρόσβ.: 21 Απρίλ. 2021]. “The Sirens of Baghdad Reader’s Guide. BY Yasmiba Khadra”, στο: <https://www.penguinrandomhouse.com/books/92264/the-sirens-of-baghdad-by-yasmina-khadra-translated-by-john-cullen/9780307386168/readers-guide/> [πρόσβ.: 21 Απρίλ. 2021]. by Yasmina Khadra, translated by John Cullen”, στο <https://www.theguardian.com/books/2007/jul/14/featuresreviews.guardianreview22> [πρόσβ.: 21 Απρίλ. 2021].

Πριν από το γεγονός της ιεροσυλίας, που χώρισε την ζωή του με μια βαθιά κάθετη γραμμή, ο ήρωας αγωνίζεται να σηκώσει το βάρος της θλίψης του κόσμου, και αυτοπροσδιορίζεται σαν Χριστός πάσχων:

Εγώ, που δεν θυμόμουν ποτέ τον εαυτό μου να έχει νιώσει μίσος για κάποιον, αισθανόμουν τώρα έτοιμος να δαγκώσω ακόμη και το χέρι που θα προσπαθούσε να με παρηγορήσει... Αλλά συγκρατιόμουν. Ήμουν σοκαρισμένος, άρρωστος, γεμάτος αγκάθια απ' την κορφή ως τα νύχια. Μια ακακία που περιφέρεται στις μονές των δικαίων, ο Χριστός στο αποκορύφωμα του μαρτυρίου του. Και ο Γολγοθάς μου δεν έλεγε να τελειώσει, επειδή δεν μπορούσα να κατανοήσω.¹⁹

Ο ήρωας είναι γεμάτος απορία: η άνανδρη και αναίτια βία δεν μπορεί να χωρέσει στο νοητικό του πεδίο. Υποφέρει, όπως ο Χριστός εσταυρωμένος, χωρίς, όμως, καμία ελπίδα για ανάσταση. Η ιεροσυλία δεν τον βοηθά να καταλάβει, αλλά να αφήσει πίσω του οποιαδήποτε απόπειρα κατανόησης. Ο ήρωας πλέον δεν είναι ο Χριστός, αλλά ο αντίποδάς του: ο Χριστός σώζει τον κόσμο μέσα από τον θάνατο και την ανάστασή του· ο ήρωας είναι έτοιμος να καταστρέψει τον κόσμο μέσα από έναν ανέλπιδο θάνατο.

Ο εχθρός από συγκεκριμένος γίνεται απροσδιόριστος: δεν είναι οι στρατιώτες που εγκληματούν στο Ιράκ, δεν είναι οι πολιτικοί που τους κατευθύνουν, αλλά σύσσωμος ο δυτικός κόσμος. Αυτός που τώρα έρχεται να ταρακουνήσει τη συνείδηση του ήρωα είναι ο δόκτωρ Τζαλάλ, ένας διανοούμενος που ζούσε στη Δύση και είχε αντιταχθεί στην Τζιχάντ,²⁰ αλλά η απογοήτευσή του από την υποτίμηση που αισθανόταν ότι του έδειχναν οι δυτικοί συνάδελφοί του, τον οδήγησε να καταλήξει ο σημαντικότερος υπερασπιστής της. Η συνείδησή του, όμως, δεν ήταν τελείως παρωμένη και η συνάντησή του με τον πρώην ομοϊδεάτη του, μυθιστοριογράφο Μωχάμεντ Σιν, τον ξυπνά, έστω για λίγο:

Είναι πολύ σοβαρό αυτό που πας να κάνεις. Πάρα πολύ σοβαρό. Αδιανόητο. Ανήκουστο. Ξέρω πως δεν πρόκειται να πετύχει. [...] Καταλαβαίνεις το μέγεθος της καταστροφής; Δεν πρόκειται για τρομοκρατικές επιθέσεις, για μια βόμβα από δω και για μια ανατίναξη από κει· πρόκειται για μάλιστα, για συντέλεια του κόσμου. Οι

¹⁹. Γ. Χάντρα, *Οι σειρήνες της Βαγδάτης*, ό.π., σ. 111.

²⁰. Για την Τζιχάντ βλ. ενδεικτικά Ηλίας Δ. Νικολακάκης, *Τζιχάντ. Ο ιερός πόλεμος του Ισλάμ. Σύσταση, καθιέρωση, σύγχρονες εφαρμογές του*, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1994. Στο βιβλίο η αντίσταση των Ιρακινών δεν στοχεύει στην παγκόσμια εξάπλωση του Ισλάμ, αλλά εμπίπτει στην κατηγορία του αγώνα κατά των εισβολέων, βλ. ό.π. σ. 123 κ.ε.

νεκροί θα είναι εκατοντάδες, χιλιάδες, εκατομμύρια. Αν όντως πρόκειται για έναν επαναστατικό ιό, που μεταλλάσσεται, ποιος θα τον σταματήσει; Με τι και πώς; Είναι εντελώς φρικαλέο. [...] Ακόμη κι ο πόλεμος έχει τα όριά του. Στην προκειμένη, έχουμε υπερβεί κάθε κανόνα. Τι να περιμένει κανείς μετά τη συντέλεια; Τι θα απομείνει από τον κόσμο, πέρα από την μπόχα των πτωμάτων και το χάος; Ακόμη κι ο ίδιος ο Θεός θα τραβούσε τα μαλλιά του μέχρι να τα ξεριζώσει...²¹

Η ηθική ευθύνη προβάλλει και πάλι αμείλικτη: είναι η ίδια ευθύνη του σημερινού ανθρώπου κατά την πανδημία της νόσου Covid 19, που καλείται, με απλό και εύκολο τρόπο, να προστατεύσει όχι μόνο τον εαυτό του, αλλά και τον συνάνθρωπο, πάνω απ' όλα αυτόν τον Άλλο. Η ανεύθυνη συμπεριφορά μπορεί να οδηγήσει σε ανεξέλεγκτη διασπορά του ιού, πράγμα που θα φέρει με τη σειρά του θανάτους: θανάτους ανθρώπων που πολλοί, ακόμα και «ευσεβείς χριστιανοί», θεωρούν ασήμαντους, αφού δεν πρόκειται παρά για ηλικιωμένους και «άτομα με υποκείμενα νοσήματα». Η ηθική αναληψία, τόσο στο σχέδιο του δρος Γκανί, όσο και στη στάση αυτών των ανθρώπων, δεν διαφέρει και πολύ, αφού η ανθρώπινη ζωή υποτιμάται και η προσωπική ικανοποίηση «θρησκευτικού» περιεχομένου έχει τον πρώτο ρόλο. Το βασικό κίνητρο και στις δύο περιπτώσεις είναι οι ειδωλοποιημένοι θρησκευτικοί κανόνες και η ατομική θρησκευτική εμπειρία, που ανάγεται σε ύψιστο καθήκον και ακυρώνει την ουσία, που είναι η αγάπη.²²

Ο ήρωας θα χτυπήσει άγρια τον δόκτορα Τζαλάλ και θα τον τραυματίσει σοβαρά στο κεφάλι, μέσα σε μια κατάσταση ύπνωσης, που δεν του επιτρέπει να συνειδητοποιεί τις πράξεις του. Σύντομα ο φύλακός του, ο Σακέρ, θα τον μεταφέρει στο αεροδρόμιο. Προορισμός: το Λονδίνο. Στην αναμονή, ο ήρωας θα έρθει σε επαφή με τα δυνάμει θύματά του: μια ηλικιωμένη κυρία που περιμένει μάταια κάποια κλήση στο κινητό της τηλέφωνο. Ένας μέλλον πατέρας που φροντίζει με συγκινητική τρυφερότητα την έγκυο σύντροφό του. Ένα νεαρό ερωτευμένο ζευγάρι. Ο εχθρός αποκτά πρόσωπο. Ο ήρωας ταυτίζεται με τον εχθρό. Θυμάται την κοπέλα που

²¹ Γ. Χάντρα, *Οι σειρήνες της Βαγδάτης*, ό.π., σ. 312-313. Όταν ο Γ. Χάντρα έγραφε αυτές τις γραμμές, η απειλή του βιολογικού πολέμου υφίστατο μεν, αλλά η εικόνα μιας γενικευμένης πανδημίας ήταν μάλλον απόμακρη. Σήμερα, το βιβλίο αυτό γίνεται πιο επίκαιρο από ποτέ, αφού ο άνθρωπος του 2021 μπορεί πολύ εύκολα να κατανοήσει το μέγεθος της καταστροφής.

²² Πολλά έχουν γραφτεί για το ζήτημα αυτό κατά τον τελευταίο χρόνο. Θα παραπέμνω στο αρκετά πρόσφατο και περιεκτικό κείμενο, αυτό του Αργολίδος Νεκταρίου, «Το σύνδρομο του πρωτόπαπα Αββακούμ», στο <https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/43079-argolidos-nektarios-to-syndromo-tou-protopapa-avvakoym?fbclid=IwAR3S3ueGteHZPyZ0XKXFjGA4YE-W0SmXdq7R5DB4oHMiuqFdgPUi0WjVOqc> [πρόσβ.: 22 Απριλ. 2021].

αγάπησε στο πανεπιστήμιο, αλλά που ποτέ δεν πλησίασε.²³ Στο πρόσωπο του εχθρού βλέπει τον εαυτό του. Έτσι, ο εχθρός γίνεται πλησίον. Γίνεται εαυτός.

Ο ήρωας δεν θα μπει ποτέ στο αεροπλάνο. Δεν θα μεταδώσει ποτέ τον ιό. Τα δικά του υπαρξιακά προβλήματα και ανησυχίες μεταβάλλονται μπροστά στο πρόσωπο του άλλου, που γίνεται το δικό του πρόσωπο. Ο ήρωας, από ψυχρός εκδικητής, χωρίς συναισθήματα, χωρίς αγάπη, χωρίς συνείδηση, περνά και πάλι στην παλιά του διάσταση. Οι εχθροί, οι άλλοι είναι μπροστά του. Η ανθρωπινότητά τους λιώνει μέσα του την σκληρή και αδιαπέραστη πανοπλία του μίσους. Και χωρίς να σκεφτεί, χωρίς να κάνει κάποιον υπολογισμό ή να κάνει κάποια βαρύγδουπη εξαγγελία, δεν μπαίνει στο αεροπλάνο.

Ο ήρωας είναι ένας άδολος, πιστός Μουσουλμάνος, ένα παιδί γεμάτο σεβασμό και πίστη. Πάντοτε ενεργούσε με βάση τις επιταγές της θρησκείας του, χωρίς ποτέ να εκπέσει στην αμφισβήτηση και την αμφιβολία. Ο ίδιος, παρ' ό,τι ξένος προς τη χριστιανική θρησκεία, ταυτίζει τον εαυτό του με τον Χριστό, και στο τέλος, με κινητήριο μοχλό την αγάπη για τους άλλους, γίνεται Χριστός, χριστοποιείται, σαρκώνοντας την ενσάρκωση.

Ο Σακέρ, που είχε ακούσει το όνομά του από τα μεγάφωνα, καταλαβαίνει και τον περιμένει έξω, για να τον μεταφέρει σε μια ερημική τοποθεσία. «–Τι συνέβη; –Δεν έχω ιδέα. –Τι πάει να πει δεν έχεις ιδέα; –Ήμουν μπροστά στην πύλη επιβίβασης, είδα τους επιβάτες να ανεβαίνουν στο αεροπλάνο και δεν τους ακολούθησα. –Γιατί; –Σου είπα: δεν έχω ιδέα».²⁴ Λίγο αργότερα, και βλέποντας τα φώτα των αυτοκινήτων που φέρνουν τους εκτελεστές του ήρωα όλο και πιο κοντά, ο Σακέρ του εξομολογείται: «Θα σου πω ένα μυστικό, παλικάρι μου. Να το κρατήσεις για τον εαυτό σου. Μισώ τη Δύση όσο δεν μπορείς να φανταστείς. Αλλά αν το καλοσκεφτεί κανείς, καλά έκανες και δεν μπήκες σ' αυτό το αεροπλάνο. Δεν ήταν καλή ιδέα τελικά».²⁵

²³. Βλ. Γ. Χάντρα, *Οι σειρήνες της Βαγδάτης*, ό.π., σ. 319-320: «Πώς είναι άραγε να φιλέσαι στο στόμα; Ποτέ δεν φίλησα κάποια κοπέλα στο στόμα. [...] Στο πανεπιστήμιο, είχα γνωρίσει τη Ναουάλ, μια μελαχρινή με μάτια μελιά. Ανταλλάσσαμε δειλές καλημέρες με την άκρη των ματιών και χαιρετιόμασταν με κλεφτά βλέμματα. Νομίζω πως κάτι νιώθαμε ο ένας για τον άλλον. Αλλά ουδέποτε βρήκαμε το θάρρος να διευκρινίσουμε τι ακριβώς ήταν αυτό. Εκείνη πήγαινε σε άλλη αίθουσα. Φροντίζαμε να συναντιόμαστε στους διαδρόμους. Οι σύντομες συναντήσεις μας διαρκούσαν όσο μερικά βήματα. Ένα χαμόγελο αρκούσε για να μας κάνει ευτυχισμένους. Το κρατούσαμε μέσα μας σε όλη τη διάρκεια του μαθήματος».

²⁴. Ό.π., σ. 323.

²⁵. Ό.π., σ. 325.

Έτσι, ο ήρωας ταυτίζεται και πάλι με τον Χριστό πάσχοντα: θυσιάζεται για να σώσει την ανθρωπότητα. Δεν είναι η θλίψη και το μαρτύριο που τον καθιστούν αυτή τη φορά εις τύπον Χριστού, αλλά είναι η αγάπη για τους άλλους, είναι η συγχώρεση, είναι η γαλήνη. Αντιμετωπίζοντας τον θάνατο, ο ήρωας κατανοεί ότι η λύτρωση δεν έρχεται μέσα από την εκδίκηση, αλλά μέσα από τη συγγνώμη. Και λίγο πριν το τέλος, ο ήρωας φτάνει στην κορύφωση του πάθους και της αγάπης, λέγοντας το δικό του «ἄφες αὐτοῖς οὐ γὰρ οἶδασι τί ποιοῦσι»:²⁶ «Ό,τι είναι να κάνουν, ας το κάνουν γρήγορα. Δεν τους κρατάω κακία. Άλλωστε δεν κρατάω πια κακία σε κανέναν».²⁷

---

^{26.} Λκ. 23:34

^{27.} Γ. Χάντρα, *Οι σειρήνες της Βαγδάτης*, σ. 325.

Η ΠΑΝΔΗΜΙΑ ΤΗΣ ΝΟΣΟΥ COVID-19 ΚΑΙ Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Abstract: This article attempts to discuss the way Year 3 students from Cyprus perceive the impact of Covid-19 pandemic on their education during the school year 2020-2021. The data presented comes mostly from the field notes of a teacher i.e. the author, after a discussion she conducted with her class on how the coronavirus crisis affected their education and generally their school life. Even though the data is very limited and there is an element of subjectivity in the analysis, the author underlines the need to have the pupils' voice heard in exploring the pandemic effect on education. Pupils in this class emphasize the change caused by the pandemic in their everyday life at school, putting extra emphasis on the loss of contact with their classmates. The author discusses how pupils process this loss and highlights the recognition of the value and importance of the present moment and of the bonding to one another as the main impact of covid-19 pandemic in our continuing education.

Keywords: Covid-19 Pandemic; Education, Pupils' Voice; Loss Processing.

Σχεδόν όλοι οι μαθητές βρίσκονται σήμερα εκτός σχολείου. Κάποια σχολεία παρέχουν εξ αποστάσεως εκπαίδευση, αλλά αυτή δεν είναι διαθέσιμη για όλους. Παιδιά σε χώρες με αργές και ακριβές υπηρεσίες Διαδικτύου βρίσκονται σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση... (António Guterres, 16 Απριλίου 2020)¹

Ο Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών António Guterres έκρουε από νωρίς τον κώδωνα του κινδύνου σε ό,τι αφορά στις επιπτώσεις της πανδημίας της νόσου Covid-19

---

* Δρ στη Θεωρία της Παιδείας και Αναλυτικά Προγράμματα, MA in Education (Psychology), Δημοτική Εκπαίδευση <http://postdeatheducation.com/> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

¹ António Guterres, "The effect of the COVID-19 Pandemic on Children", UN Web TV, 16 April 2020, στο <http://webtv.un.org/watch/ant%C3%B3nio-guterres-un-secretary-general-on-the-effect-of-the-covid-19-pandemic-on-children-16-april-2020/6150054061001/?term=> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

στην εκπαίδευση. Το απόσπασμα είναι παρμένο από παρουσίαση έκθεσης του Ο.Η.Ε. σε σχέση με τους κινδύνους που αντιμετωπίζουν τα παιδιά εξαιτίας της πανδημίας με πρώτο θέμα να κυριαρχεί αυτό της εκπαίδευσής τους. Η εν λόγω έκθεση παρακινούσε τις κυβερνήσεις να δώσουν προτεραιότητα στην εκπαίδευση όλων των παιδιών. Η προσωπική επείγουσα έκκληση του Γενικού Γραμματέα ήταν να προστατέψουμε τα παιδιά και να διασφαλίσουμε την ευημερία τους.

Η βιβλιογραφία που αφορά στην επίδραση της πανδημίας του κορωνοϊού στην εκπαίδευση, ήδη αριθμεί σωρεία ερευνητικών μελετών. Προσεγγίζει όμως την εκπαίδευση κυρίως με τη στενή σημασία του όρου, ως τη συστηματική και οργανωμένη διαδικασία της αγωγής και της μάθησης, που προγραμματίζεται και υλοποιείται από την πολιτεία ή από οποιονδήποτε άλλο φορέα, δημόσιο ή ιδιωτικό.² Ο Andreas Schleicher,³ για παράδειγμα, εξετάζοντας συγκεκριμένους δείκτες της εκπαίδευσης, όπως η δημόσια χρηματοδότησή της, η απώλεια εκπαιδευτικού χρόνου στο σχολικό περιβάλλον, η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, η ετοιμότητα των εκπαιδευτικών για υποστήριξη της ψηφιακής μάθησης, ο αριθμός των παιδιών στις τάξεις για εξασφάλιση των απαιτούμενων αποστάσεων και η επανεκκίνηση των σχολείων μετά από κάθε κλείσιμο, καταλήγει στην αναγκαιότητα αναστοχαστικής θεώρησης του ρόλου του εκπαιδευτικού συστήματος. Τονίζει πως η πανδημία εξέθεσε την ευαλωτότητά μας στην όποια κρίση και πως οι αυριανές κοινωνίες απαιτούν εκπαιδευτικά συστήματα που να προετοιμάζουν τους ανθρώπους να αντιδρούν αποτελεσματικά (effectively and efficiently) στην αντιμετώπιση κρίσεων, που δεν αφορούν μόνο τις πανδημίες.

Στην Κύπρο έγινε, κατά τη γνώμη μου, μια φιλότιμη προσπάθεια να εξασφαλιστεί το δικαίωμα όλων των παιδιών στην εκπαίδευση. Αυτό δεν σημαίνει ότι πέτυχε. Υπήρξε, όμως, σε βαθμό που δεν μπορεί αντικειμενικά να μετρηθεί, έγνοια, αντίδραση και δράση από πλευράς πολιτείας και εκπαιδευτικών. Το Υπουργείο Παιδείας, Πολιτισμού,

² Παναγιώτης Ξωχέλλης, «Σχολείο και εκπαιδευτικός μπροστά στις σύγχρονες προκλήσεις», *Μακεδόν* 4 (1997-1998), σ. 3-19.

³ Andreas Schleicher, “The impact of COVID-19 on education - Insights from Education at a Glance 2020”, OECD, στο <https://www.oecd.org/education/the-impact-of-covid-19-on-education-insights-education-at-a-glance-2020.pdf> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Αθλητισμού και Νεολαίας⁴ της χώρας μας ετοίμασε πρωτόκολλα στη βάση των οποίων λειτούργησαν τα σχολεία τη σχολική χρονιά που μας πέρασε (2020-2021), τονίζοντας εμφαντικά τα μέτρα προστασίας όλων μας κατά της νόσου. Φιλμάκια απευθυνόμενα προς κάθε ηλικία μαθητών και μαθητριών ετοιμάστηκαν για τον σκοπό αυτό και εγκύκλιοι διαδέχονταν η μία την άλλη, προσαρμόζοντας τις οδηγίες στα εκάστοτε δεδομένα. Η νέα ορολογία που αφορά στα «κρούσματα», «επαφές», «καραντίνα», «μοριακά τεστ» έγινε καθημερινότητα όλων μας και οι διευθύνσεις των σχολείων κλήθηκαν να καταγράφουν τον αριθμό των κρουσμάτων, των επαφών και των ημερών της υποχρεωτικής καραντίνας, ώστε να ελέγχονται οι επιστροφές στα σχολεία και οι αναπληρώσεις των εκπαιδευτικών.

Όπως, όμως, και να μετρήσει κανείς τους αριθμούς, η εξίσωση που αναλύει την εκπαίδευση στον καιρό της πανδημίας, δεν βγαίνει. Καμιά μαθηματική πρόταση δεν απαντά επαρκώς το ερώτημα του πώς σταθήκαμε απέναντι στην πρωτόγνωρη —όχι μόνο για τα κυπριακά μα και για τα παγκόσμια δεδομένα— εμπειρία της πανδημίας. Η επίδραση της πανδημίας στην εκπαίδευση είναι σημαντικό να καταγραφεί και με έναν τρόπο που δεν θα αφορά πρωτόκολλα και αριθμούς, δίνοντας τον λόγο και στα παιδιά ως το σημαντικότερο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το παρόν άρθρο δεν αναφέρεται σε αριθμούς ούτε επαναλαμβάνει εκπαιδευτικά τετριμμένα, τη σημασία των οποίων ουδόλως υποτιμώ. Με χαρακτήρα σαφώς υποκειμενικό, προσεγγίζει την επίδραση της πανδημίας στην εκπαίδευση αναλύοντας τη φωνή 19 παιδιών της Γ΄ Δημοτικού — ηλικίας 8 με 9 χρόνων— τη σχολική χρονιά που μας πέρασε (2020-2021).

Η αλλαγή και το μάθημα

Πιο κάτω καταγράφονται οι αυθεντικές αντιδράσεις των παιδιών έτσι όπως προέκυψαν λίγες μέρες πριν το τέλος της σχολικής χρονιάς 2020-2021. Τα παιδιά αναφέρονται στην αλλαγή που βίωσαν εξαιτίας της πανδημίας της νόσου Covid-19, καθώς και στο μάθημα που αυτή μας αφήνει. Τα αποσπάσματα από τη συζήτηση παρατίθενται αυθεντικά τόσο

⁴ Υπουργείο Παιδείας, Πολιτισμού, Αθλητισμού και Νεολαίας, στο http://www.moec.gov.cy/covid_19.html [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

λεκτικά όσο και χρονολογικά όπως προέκυψαν και συμπεριλαμβάνουν κάποιες ημερολογιακές καταγραφές της συγγραφέως.

«Η αλλαγή»

— Χρειάζομαι τη βοήθειά σας παιδιά!

Έμειναν να με κοιτάζουν περίεργα... Τι; Δεν θ' αρχίζαμε το γνωστό μάθημα;

— ...Γράφω ένα άρθρο με θέμα «κορωνοϊός και εκπαίδευση»... Αν είσατε στη θέση μου, τι θα βάζατε μέσα;

Σηκώθηκαν σχεδόν όλα τα χέρια. Κι είχαν όλα τους ένα χαμόγελο του τύπου «σιγά το δύσκολο!». Ο κορωνοϊός είναι ένα θέμα, η συζήτηση του οποίου δεν θέλει ιδιαίτερη προετοιμασία. Είναι εμπειρία, είναι βίωμα καθημερινό για των παιδιών.

— Γράψε, κυρία, πόσο χάλια είναι που ερχόμαστε σχολείο τώρα με τον κορωνοϊό!

— Τι εννοείς;

—Τις αποστάσεις, το αντισηπτικό, το κλείσιμο...

— Γράψε για όταν είμαστε διάλειμμα, που χρειάζεται να αλλάξουμε τις συνήθειες του παιχνιδιού μας και που είμαστε περιορισμένοι σε συγκεκριμένο χώρο.

Τους ζήτησα να μην επαναλάβουν τι έχει ήδη ειπωθεί από προηγούμενο παιδί. Γι' αυτό και μετά τις πρώτες δυο αναφορές, που φαίνεται να ήταν και οι δημοφιλέστερες, τα χέρια άρχισαν να κατεβαίνουν.

— Όταν μπήκα καραντίνα ήταν πάρα πολύ δύσκολα. Δεν είναι μόνο τα μαθήματα, αλλά λείπουν σου και άτομα.

—Για τις εκδρομές να γράψεις κυρία, για τη Χοιροκοιτία⁵ που χάσαμε φέτος... Για τα παιχνίδια, που δεν μπορούμε να τρέχουμε και πρέπει συνέχεια να προσαρμόζουμε το παιχνίδι μας.

— Ο κορωνοϊός δεν μας επέτρεψε να μπαίνουμε σε ομάδες στην τάξη... Και όταν έπρεπε να μπούμε στο Teams,⁶ οι γονείς μου δούλευαν και δεν ήξερε η γιαγιά μου να με βάλει. Ένιωθα άσχημα γιατί ήθελα να δω τους φίλους μου, ν' ακούσω τη φωνή τους τουλάχιστον.

— Συνέχεια κρατούμε αποστάσεις, δεν μας αφήνει ο κορωνοϊός να είμαστε ελεύθεροι, να τρέχουμε. Αποστάσεις, αποστάσεις, αποστάσεις!

— Στη Β' τάξη μπορούσαμε να πάμε σε όποιον χώρο θέλουμε, αλλά τώρα έχουμε ένα συγκεκριμένο χώρο.

— Μάθαμε πώς να προστατεύεσαι από τον κορωνοϊό – τις οδηγίες.

— Όταν ήμαστε Β' τάξη, ο κορωνοϊός ήρθε στην Κύπρο χωρίς να τον περιμένουμε. Έχει διαφορά τώρα. Ήταν καλύτερη η ζωή μας. Αποστάσεις... Εκδρομές... στο σχολείο χάσαμε πολλά πράγματα.

— Ας πούμε στη Μουσική, που δεν επιτρεπόταν να τραγουδήσουμε ή να παίξουμε αυλό... ή όταν ανεβαίναμε στον πίνακα και έπρεπε να βάζουμε αντισηπτικό συνέχεια.

Σε μια κουβέντα των μερικών λεπτών καταγράφηκε η απώλεια. Η απώλεια της κανονικότητας της καθημερινότητάς των παιδιών. Η απώλεια του συνηθισμένου παιχνιδιού, της φυσικής επαφής με τα άλλα παιδιά, των δραστηριοτήτων εκτός σχολικού χώρου, η απώλεια αυτού που μέχρι πρότινος ήταν γνωστό και δεδομένο. Και η αλλαγή

⁵ Η εκδρομή στον νεολιθικό οικισμό της Χοιροκοιτίας είναι εκδρομή που γίνεται κάθε χρόνο από όλα τα παιδιά της Γ' Δημοτικού του σχολείου μας μιας και αποτελεί ξεχωριστό κεφάλαιο στο μάθημα της Ιστορίας.

⁶ Εκπαιδευτική πλατφόρμα μέσω της οποίας γινόταν η εξ αποστάσεως εκπαίδευση όταν τα σχολεία έπρεπε να παραμείνουν κλειστά λόγω της πανδημίας. Τη φετινή χρονιά πραγματοποιήθηκε για όλη την τάξη εξ αποστάσεως εκπαίδευση μόνο για ένα περίπου μήνα μετά τις διακοπές των Χριστουγέννων. Ωστόσο, κάποια παιδιά χρειάστηκε να μπου στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση ενώ το σχολείο λειτουργούσε κανονικά για τα υπόλοιπα είτε γιατί είχαν ασθενήσει με τη νόσο, είτε γιατί δηλώθηκαν ως στενές επαφές νοσούντων.

που η απώλεια αυτή επέφερε. Αλλαγή στο παιχνίδι, αλλαγή στη μεθοδολογία του μαθήματος, ακόμα και στο περιεχόμενό του.

«Το μάθημα»

—Τι μας έμαθε ο κορωνοϊός αλήθεια;

—Μάθαμε ότι όταν τα κρούσματα είναι πολλά, ο κορωνοϊός είναι πιο δυνατός. Όταν είναι λίγα τα κρούσματα είναι πιο αδύνατος. Και να προσέχουμε για να μην κολλήσουμε.

— Να είμαστε καθαροί, να προσέχουμε και να κάνουμε υπομονή.

—Όταν το συζήτησα με τον παπά μου, είπε μου ότι δεν υπήρξε ξανά τέτοια ασθένεια.

—Καμιά φορά πρέπει να κάνεις κάτι που δεν σ' αρέσει (π.χ. αποστάσεις), αλλά ΠΡΕΠΕΙ να το κάνεις για να προστατευτείς.

—Εγώ στην καραντίνα απόλαυσά το. Δεν είχε κάτι άσχημο. Παίζαμε στη γειτονιά! Απλά, όταν περνούσαν αστυνομίες κρυβόμασταν... Ήταν πολλά ωραία!

—Στην καραντίνα μπορεί κάποιος να χάρηκαν που εκλείσαν τα σχολεία... (με ένα χαμόγελο λίγο πονηρό κι ενοχικό...). Όπως εγώ, γιατί επέρασα χρόνο με τον παπά μου.

—Δεν μου άρεσε γιατί ήμουν όλη μέρα στη γιαγιά μου και δεν έκανα τίποτε.

Η επαναλαμβανόμενη αναφορά στα μέτρα προστασίας και στον ιό ως πανδημία, όπως θα ανέμενε κανείς, επιδρά στις απαντήσεις των παιδιών στην ερώτηση «τι μας έμαθε αυτή η εμπειρία;». Ωστόσο, αυθορμήτως, τα παιδιά στην ίδια ερώτηση κάνουν αναφορές στην εμπειρία της καραντίνας που ήρθε ως επιστέγασμα των μέτρων προστασίας, εκφράζοντας συναισθήματα αρέσκειας και απαρέσκειας μαζί, το κάθε παιδί για τον δικό του λόγο.

Συζήτηση

Μπορεί η απεικόνιση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας εν καιρώ πανδημίας μέσα από μια συζήτηση με παιδιά να μην αποτελεί συστηματική και μεθοδολογικά αρμόζουσα καταγραφή, ωστόσο οι αυθόρμητες δηλώσεις των παιδιών αποτυπώνουν μεστά το πώς τα ίδια βιώνουν την απώλεια της κανονικότητάς τους στο σχολείο. Η πανδημία της νόσου Covid-19 επιτέθηκε στον «δεδομένο» κόσμο όλων μας. Άλλαξε ό,τι προηγουμένως αποτελούσαν ασφαλείς υποθέσεις μας για τον κόσμο. Η προβλεψιμότητα του κόσμου μας, η οποία με τη σειρά της φέρνει συνοχή και ασφάλεια, έπαψε απότομα και απροσδόκητα να υπάρχει. Η απώλεια της κανονικότητας επέφερε αναγκαστικές αλλαγές στον τρόπο που βλέπουμε τον κόσμο και τους άλλους, στο πώς αναμένουμε τον κόσμο να υπάρχει/είναι, αλλά και στο πώς βλέπουμε τους εαυτούς μας.⁷ Παρά το γεγονός ότι το είδος αυτής της απώλειας δεν είναι πρωτόγνωρο στον επιστημονικό χώρο που μελετά την απώλεια και το πένθος ως έννοιες και ως εμπειρία, η πανδημία την κατέστησε ιδιαίτερος έντονη λόγω κυρίως της καθολικότητάς της. Τα παιδιά, όπως και ο κάθε φορέας που εμπλέκεται στην εκπαιδευτική διαδικασία, χρειάστηκε να αναγνωρίσουν αρχικά αυτό που συνέβαινε, να το ονοματίσουν, να το συγκρίνουν με το προηγούμενο γνωστό, να αντιδράσουν σε αυτό και να βιώσουν την εμπειρία της αλλαγής.

Η αναπάντεχη αλλαγή. «Χωρίς να το περιμένουμε» όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ένα παιδί, ο κόσμος μας άλλαξε. Ο κόσμος της εκπαίδευσης, όπως τα ίδια τον αντιλαμβάνονται, άλλαξε. Δεν είναι τυχαίο, πως σε ερώτηση που αφορούσε στην εκπαίδευση, οι πρώτες αναφορές των παιδιών ήταν σχετικές με το παιχνίδι: πώς το παιχνίδι τους άλλαξε, πώς ο χώρος του παιχνιδιού διαφοροποιήθηκε και οι κανονισμοί του αναγκαστικά προσαρμόστηκαν στα νέα δεδομένα. Ακόμα και όταν οι αλλαγές που βιώνουν τα παιδιά αφορούσαν στο μάθημα (στην τάξη), η έμφαση ήταν στο γεγονός ότι δεν μπορούσαν πια να εργαστούν σε ομάδες. Στις στιγμές των παιδιών είναι που επέδρασε η πανδημία και στις συναντήσεις τους, στην επαφή τους με τους συμμαθητές και τις συμμαθήτριές τους. Παράλληλα, κι ενώ η επαφή με τη φύση, οι εκδρομές, η μουσική και οι τέχνες γενικότερα αποτελούν σημαντικές κατευθύνσεις στη

⁷ Βλ. Darcy L. Harris, *Grieving the Loss of Living Lives* (Live Webinar), ADEC - The Thanatology Association, στο <https://www.adec.org/store/viewproduct.aspx?id=16245063> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

συμβουλευτική πένθους, ώστε να βοηθηθεί ο πενθών στη διεργασία του πένθους του,⁸ στην περίπτωση της πανδημίας και της εκπαίδευσης στο σχολικό πλαίσιο, οι κατευθύνσεις αυτές αποτελούσαν μέρος των περιορισμών των πρωτοκόλλων για την προστασία από τη νόσο. Τα παιδιά εντόπισαν αμέσως την απουσία τους. Φαίνεται να τους έλειπαν γιατί πραγματικά τα είχαν ανάγκη για να αντιμετωπίσουν/μετριάσουν ακριβώς τις απώλειες που επέφερε η πανδημία.

«Οι αποστάσεις, το αντισηπτικό και το κλείσιμο» ήταν κυρίαρχα της αλλαγής. Ήταν οι λέξεις που ονομάτισαν την αλλαγή και τη νέα συνθήκη την οποία τα παιδιά κλήθηκαν να βιώσουν. Ένα παιδί μάλιστα κατονόμασε τη συνθήκη αυτή ως ανελευθερία: «ο κορωνοϊός δεν μας αφήνει να είμαστε ελεύθεροι». Ό,τι συμβαίνει έξω από εμάς, επηρεάζει το μέσα μας.⁹ Η αναφορά των παιδιών σε περιορισμούς του αισθήματος της ελευθερίας εξαιτίας των μέτρων προστασίας που τα πρωτόκολλα επέβαλαν στη σχολική κοινότητα, καθώς και η χρήση του ρήματος «είμαι» στην αναφορά αυτή, αποτελεί ένδειξη ακριβώς αυτής της επίδρασης του εξωτερικού παράγοντα στον ψυχικό κόσμο των παιδιών.

Το μάθημα. Το βίωμα της αλλαγής ήταν το μάθημα που πήραν τα παιδιά, μα η αντίδρασή τους στην κρίση αποτελεί ένα μάθημα από τα παιδιά προς την εκπαίδευση, το οποίο θα ήταν χρήσιμο να αξιοποιηθεί στην αναστοχαστική θεώρηση του ρόλου του εκπαιδευτικού συστήματος.¹⁰ Η προσαρμοστικότητά τους στο βίωμα της απώλειας και το πένθος που αυτή συνεπάγεται, προκύπτει συχνά ως συζήτηση στη βιβλιογραφία και φαίνεται να πλαισιώνεται και να εξηγείται σε πολύ μεγάλο βαθμό από το Μοντέλο Διπολικής Διεργασίας στο Πένθος των Stroebe & Shut.¹¹ Σύμφωνα με αυτό, οι άνθρωποι που πενθούν βιώνουν την καθημερινότητά τους ταλαντευόμενοι ανάμεσα στον προσανατολισμό στο πένθος τους και στην απώθησή του. Από τη μια, λοιπόν, τα παιδιά βιώνουν την αλλαγή, στενοχωριούνται και θλίβονται που τα πράγματα δεν ήταν όπως «την περσινή χρονιά» που τα παιχνίδια άλλαξαν και ο χώρος τους σμικρύνθηκε και, από

⁸ Robert A. Neimeyer, *When Grief Goes Viral: Psychological Assessment and Intervention in the Coronavirus Crisis* (Live Webinar), Portland Institute for Loss and Transition. 2020, στο <https://apa.contentonline/catalog/product.xhtml?eid=19523> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

⁹ Βλ. Harris, *Grieving the Loss of Living Lives*, ό.π.

¹⁰ Schleicher, “The impact of COVID-19 on education”, ό.π.

¹¹ Margaret Stroebe & Henk Schut, The Dual Process Model of Coping with Bereavement: Rationale and Description, *Death Studies* 23, 3 (1999), σ. 197-224, DOI: 10.1080/074811899201046.

την άλλη, δυσκολεύονται να τη δεχτούν και την αρνούνται. Εξού και η ανάγκη για επαναλαμβανόμενη οδηγία των εκπαιδευτικών προς τα παιδιά «αποστάσεις–αποστάσεις–αποστάσεις», ώστε να υπενθυμίζουν στα παιδιά αυτό το οποίο πολλές φορές απωθούσαν, αρνούμενοι να το δεχτούν ως τη νέα συνθήκη διαλείμματος, μαθήματος, εκπαίδευσης. Από την άλλη, παρατηρούν τις αλλαγές και τις δέχονται, ακόμα και αν δεν τους ευχαριστούν. Βρίσκουν τη δίοδο να προσαρμόζουν το παιχνίδι το παλιό και γνώριμο — όπως για παράδειγμα το «λύκοι και αρνάκια», το οποίο απαιτεί φυσική επαφή, με έναν τρόπο που οι ενήλικες δύσκολα θα το σκεφτόμασταν και θα το επιχειρούσαμε. Κι όπως αλλάζει ο ρόλος στο παιχνίδι, έτσι μοιάζει ν' αλλάζει και η καθημερινότητα των παιδιών και να αποκτά μια νέα «κανονικότητα» εντός πλαισίων που μπορεί μεν να μην επέλεξαν και να μην τους «αρέσουν», αλλά κατανοούν την αιτιότητα που τα απαιτεί: «για να προστατευτείς». Ξεχνούν με τον τρόπο αυτό για πολλές στιγμές το πένθος που βιώνουν από την απώλεια της παλιάς κανονικότητας και προσαρμόζονται.

Διάγραμμα 1. Μοντέλο Διπολικής Διεργασίας στο Πένθος (Stroebe & Shut, 1999)

Μέσα στη νέα συνθήκη, τα παιδιά βρίσκουν τον τρόπο ακόμα και να «απολαμβάνουν» την καραντίνα, να την κάνουν παιχνίδι και να την προσαρμόζουν στους νέους κανόνες. Ενοχικά δε μαρτυρούν πως τη χάρηκαν κιάλας, γιατί τους χάρισε αναπάντεχα κι απροσδόκητα χρόνο με τους γονείς τους και με τους φίλους στη γειτονιά. Ακόμα και στην περίπτωση των παιδιών που δεν πέρασαν καλά γιατί «ήταν στη γιαγιά και δεν έκαναν τίποτα», υποδηλώνεται ένα μάθημα σοφό. Η διπλή άρνηση του «δεν

πέρασα» και του «δεν έκανα», ίσως ν' αποτελεί ένα μάθημα για τα παιδιά πως η απραξία, που συχνά ενήλικες και παιδιά επιδιώκουμε, δεν είναι η απάντηση στο «πώς να περνά κανείς καλά».

Ο άλλος. Απ' όλες τις δηλώσεις ξεχωρίζω δυο. Η πρώτη είναι η δήλωση ενός παιδιού που όταν άρχισε να λέει «Μάθαμε ότι όταν τα κρούσματα είναι πολλά, ο κορωνοϊός είναι πιο δυνατός» μου ακούστηκαν παράξενα τα λόγια του. Προσπάθησε όμως να το επεξηγήσει με παιδική απλότητα προσθέτοντας πως «Όταν είναι λίγα τα κρούσματα είναι πιο αδύνατος. Και να προσέχουμε για να μην κολλήσουμε». Έκρυβε μέσα της η φράση αυτή τη δύναμη της ομάδας – το γνιιάξιμο του ενός για τον άλλον – και τη σπουδαιότητα που έχει η μονάδα μέσα στην ομάδα. Συνόψιζε το παιδί αυτό, χωρίς να το επιδιώκει, τη συλλογική ευθύνη που τόσο έντονα απαιτήθηκε και απαιτείται από την κρίση της πανδημίας.

Η δεύτερη δήλωση που ξεχωρίζω είναι ενός παιδιού που προσβλήθηκε από τον ιό και μπήκε σε καραντίνα όταν τα υπόλοιπα παιδιά πήγαιναν σχολείο: «Δεν είναι μόνο τα μαθήματα, αλλά λείπουν σου και άτομα». Στην ουσία, τα μαθήματα του σχολείου —τα γνωστικά αντικείμενα που διδάσκονται τα παιδιά— δεν ήταν κάτι στο οποίο έκαναν ιδιαίτερη αναφορά συζητώντας την επίδραση του κορωνοϊού στην εκπαίδευση. Με εξαίρεση μόνο τη Μουσική και την Ιστορία, τα οποία ουσιαστικά άλλαξαν μεθοδολογία και περιεχόμενο με έναν τρόπο που απέτρεπε την επαφή. Η επαφή ήταν αυτό που απασχόλησε τα παιδιά. Θυμάμαι τη χαρά που εκδήλωσαν τα παιδιά όταν επικοινωνούσαμε εξ αποστάσεως από την τάξη με τα παιδιά που απουσίαζαν και θυμάμαι, ακόμα, και παιδιά να κλαίνε και να μετρούν τις μέρες που οι φίλοι ή τα ξαδέλφια τους θα έβγαιναν από την καραντίνα και θα βλεπόντουσαν. Η νοσταλγία της συνάντησης, της φυσικής επαφής, της αγκαλιάς· αυτό ήταν το μάθημα.

Επέκταση

Κι ενώ η εκπαίδευση ως όρος συχνά ταυτίζεται με το εκπαιδευτικό γίγνεσθαι εντός σχολικού πλαισίου, τα παιδιά στις δηλώσεις τους έτσι όπως παρουσιάστηκαν πιο πάνω, δεν προσέγγισαν τον όρο με τη στενή του σημασία. Εξετάζοντας περαιτέρω την

επίδραση της πανδημίας της νόσου Covid-19 στην εκπαίδευση, για τους σκοπούς της παρούσας συζήτησης επιχειρώ έναν διαφορετικό ορισμό του όρου: Εκπαίδευση εντός και εκτός σχολικού πλαισίου είναι η κάθε στιγμή και η κάθε μας συνάντηση με τον άλλον άνθρωπο, με το κάθε τι άλλο που υπάρχει γύρω μας, καθώς και με τον εαυτό μας. Μαθαίνουμε και μαθαίνουμε —το ρήμα στην ενεργητική και παθητική του μορφή ταυτόχρονα. Θεωρώντας δεδομένο ότι κάθε στιγμή είναι στιγμή μάθησης, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως η επίδραση της πανδημίας της νόσου Covid-19 στην εκπαίδευση αφορά στις στιγμές και τις συναντήσεις μας.

Η στέρηση στιγμών που μέχρι πρότινος θεωρούνταν δεδομένες και, ως τέτοιες, περνούσαν συχνά απαρατήρητες, αλλά και η διακεκομμένη απώλεια της καθημερινότητάς μας ίσως να μας βοήθησε, μικρούς μεγάλους, να εκτιμήσουμε τη ζωή. Ο Irvin D. Yalom το παραθέτει τόσο εύστοχα σε μια μόνο πρόταση: «Ο καλύτερος τρόπος για να εκτιμήσουμε τη ζωή, για να νιώσουμε συμπόνια για τους άλλους, για ν' αγαπήσουμε οτιδήποτε πολύ βαθιά, είναι να έχουμε επίγνωση ότι οι εμπειρίες αυτές είναι προορισμένες να χαθούν».¹²

Κι αυτόν τον περιορισμό μάς τον θύμισε η κρίση που έφερε μαζί της η πανδημία του κορωνοϊού. Αυτό που συχνά ακούγεται ως ανάγκη, αλλά εδώ το παραθέτω ως αποτέλεσμα της πανδημίας, είναι η συλλογικότητα και το μοίρασμα της ευθύνης. Η συλλογική ευθύνη ήταν το βιωματικό, και άρα ανεξίτηλο, μάθημα που έφερε η κρίση της πανδημίας. Αν θα έπρεπε να βρω μια μόνο λέξη για να συνδέσω την πανδημία με την εκπαίδευση, αυτή δεν θα 'ταν άλλη από τη συμπόνια: αυτό-συμπόνια (self-compassion), συμπόνια για τον άλλο (compassion for others) και καθολική συμπόνια (global compassion).¹³ Μας έμαθε η εμπειρία της πανδημίας —και μας μαθαίνει ακόμα!— να εκτιμούμε αυτό που είμαστε και να στεκόμαστε με ευγένεια έναντι της αυτοκριτικής. Μας έμαθε να παρατηρούμε και να νοιαζόμαστε για το πώς οι άλλοι αντιδρούν στην απειλή και την κρίση. Τέλος, η πανδημία ενδυνάμωσε το ανήκειν μας. Αποτέλεσε και αποτελεί μια υπενθύμιση της κοινής μοίρας της ανθρωπότητας.

¹² Irvin D. Yalom, *Στον κήπο του Επίκουρου - Αφήνοντας πίσω τον τρόπο του θανάτου*, μτφρ. Ευαγγελία Ανδριτσανοπούλου – Γιάννης Ζέρβας, Άγρα, Αθήνα 2008, σ. 157.

¹³ Βλ. Harris, *Grieving the Loss of Living Lives*, ό.π..

«And once the storm is over,
 you won't remember how you made it through,
 how you managed to survive.
 You won't even be sure,
 whether the storm is really over.
 But one thing is certain.
 When you come out of the storm,
 you won't be the same person who walked in.
 That's what this storm's all about».¹⁴

Βέβαια, το διάβα μας στην καταιγίδα της πανδημίας τούτης, όσο θεμιτά και εύλογα θα το αποζητούσαμε, δεν μπορεί να φέρει συνολική εξέλιξη της ανθρώπινης συνειδητότητας από τη μια στιγμή στην άλλη. Αντίθετα,

χρειάζεται να υποστεί πολλά άλματα, που συνήθως χρειάζονται μύρια χρόνια για να μπορούμε να πούμε πως, όντως, η συνολική συνείδηση του ανθρώπου έχει αλλάξει ουσιαστικά προς το καλύτερο. Τώρα, σε προσωπικό επίπεδο — όλες οι αλλαγές που ενδεχομένως θα φέρει, ή δεν θα φέρει, μια πανδημία στον κάθε άνθρωπο, εξαρτώνται πάντα από την προσωπική εξέλιξη της συνειδητότητάς του.¹⁵

¹⁴ Haruki Murakami, “Kafka on the Shore”, στο <https://www.goodreads.com/quotes/315361-and-once-the-storm-is-over-you-won-t-remember-how> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021]. Και όταν η καταιγίδα θα 'χει περάσει / δεν θα θυμάσαι πώς τα κατάφερες / πώς κατόρθωσες να επιβιώσεις. / Δεν θα είσαι καν σίγουρος / αν η καταιγίδα έχει όντως τελειώσει / Αλλά ένα πράγμα είναι βέβαιον. / Όταν βγεις από την καταιγίδα / δεν θα είσαι το ίδιο πρόσωπο που μπήκε σ' αυτήν / Γι' αυτό είναι οι καταιγίδες. (Ελεύθερη απόδοση της συγγραφούς).

¹⁵ Παύλος Μιχαηλίδης, «Φιλοσοφία και θάνατος», 2021, σ. 82, στο PoStDeathEducation: <https://postdeatheducation.com/2021/03/29/%cf%86%ce%b9%ce%bb%ce%bf%cf%83%ce%bf%cf%86%ce%af%ce%b1-%ce%ba%ce%b1%ce%b9-%ce%b8%ce%ac%ce%bd%ce%b1%cf%84%ce%bf%cf%82-%ce%bc%ce%b5-%cf%84%ce%bf%ce%bd-%cf%80%ce%b1%cf%8d%ce%bb%ce%bf-%ce%bc/> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Στην κρίση αυτής της πανδημίας είχαμε και έχουμε επιλογές. Επιλογές όμως που επηρεάζονται από το ποιοι είμαστε και πώς αντιδρούμε ως κοινωνίες και ως άτομα. Οι άνθρωποι δεν έχουμε γεννηθεί στην πανδημία.¹⁶ Υπήρχαμε και πριν. Η αντίληψη της σπουδαιότητας της στιγμής και της συνάντησης με το(ν) άλλο, αυτό που πιο πάνω ονόμασα εκπαίδευση, επηρεάστηκε από την κρίση της πανδημίας μα και την επηρέασε. Σε ένα «ξεκαθάρισμα λογαριασμών» με την καθημερινότητά μας, ήταν σε μεγάλο βαθμό δική μας η επιλογή του τι να κρατήσουμε ως προτεραιότητα στη νέα κανονικότητα των πραγμάτων. Και την κάναμε. Επιλέξαμε ασχολίες και φίλους. Αυτούς που είχαμε κι αυτούς που αποκτήσαμε. Αυτούς που πήραμε τηλέφωνο όταν τα πράγματα μέσα μας κι έξω μας δεν πήγαιναν και πολύ καλά.

Αν μας έμαθε κάτι η πανδημία του κορωνοϊού είναι τη σπουδαιότητα της συμπόνιας, τη συνειδητότητα της κοινής μας μοίρας, και την αξία της σύνδεσης με τον όποιο άλλο επιλέξαμε να συνδεθούμε και να συμπορέψουμε τη σκέψη, τις έγνοιες και τις αγωνίες μας. Έστω για όσο κρατά μια συνάντηση, φυσικής παρουσίας ή εξ αποστάσεως. Αυτή είναι η θέση, δοσμένη από εννιάχρονα παιδιά: Τα πράγματα ήταν δύσκολα όταν μας έλειπαν τα άτομα, όταν δεν μπορούσαμε «τουλάχιστον να τ' ακούσουμε». Τότε μόνο.

---

¹⁶ Στις εκπαιδεύσεις της «Μέριμνας», <https://merimna.org.gr/> —εταιρείας μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα που στοχεύει στην προσφορά κάτι ουσιαστικού και άρτια οργανωμένου στην Ελλάδα για τα παιδιά των οποίων η ζωή ανατρέπεται από την απειλητική για τη ζωή αρρώστια ή τον θάνατο αγαπημένου τους προσώπου— συχνά αναφέρεται πως ο άνθρωπος και οι σχέσεις του δεν γεννιούνται στην απώλεια. Υπάρχουν και πριν και επιδρούν στη διεργασία του πένθους του.

Β. ΑΛΛΕΣ ΣΥΜ-ΒΟΛΙΚΕΣ ΨΗΦΙΔΕΣ

ΔΕΛΤΙΟ ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΩΝ

Jimmy's Hall και Leviathan

Από το τέλος του 2020 μέχρι και σήμερα οι κινηματογραφικές προβολές υπό τη διοργάνωση της Μητροπόλεως Κυρηνείας συνεχίζονται διαδουκτικά εξαιτίας των περιοριστικών μέτρων που επιβάλλει η πανδημία. Είναι μια διαδικασία που μας ανταμείβει με απροσδόκητα δώρα: του έργου που κοινωνείται, των ποικίλων σκέψεων που προκαλεί, της εξ αποστάσεως σύναξης η οποία μας χαρίζει —με την ευεργετική τεχνολογική διαμεσολάβηση— την ευκαιρία να είμαστε χωρίς υπερβολή οικουμενικοί. Η παρέα, πότε μικρότερη πότε μεγαλύτερη, κατέληξε να συμπεριλαμβάνει κάποιες φορές μέλη από την Κύπρο και την Ελλάδα ως τη Βοστώνη! Τούτο λειτουργεί σίγουρα ως αποζημίωση για την αναντικατάστατη προσωπική, στον ίδιο χώρο συνάντηση, την οποία φαίνεται πως θα στερηθούμε αρκετά, ελπίζοντας όχι και εξ ολοκλήρου στο προσεχές μέλλον. Η πανδημία όμως δίνει ιδέες δημιουργικές και μία από αυτές είναι να συνεχιστεί η προβολή συγχρόνως για τους εξ αποστάσεως και για τους εγγύς, ακόμα και όταν επιστρέψουμε στον φυσικό χώρο των προβολών. Μεγάλη χαρά και ικανοποίηση έδωσε στην ομάδα, η φιλοξενία δύο εκλεκτών εξ Ελλάδος φίλων, της δρος Διονυσίας Χατζή, η οποία ολοκλήρωσε πρόσφατα με επιτυχία τη διατριβή της επάνω στο έργο του Θόδωρου Αγγελόπουλου και πρόκειται να διδάξει στο προσεχές ακαδημαϊκό έτος μάθημα επιλογής στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου για τη σχέση της θεολογίας και κινηματογράφου, όπως και του Ιωάννη Βογιατζή, εκπαιδευτικού, ποιητή και συγγραφέα του σπουδαίου βιβλίου *Η Εκκλησία πάει σινεμά*.¹ Πλούτισαν και οι δύο τον αναστοχασμό μας επάνω σε συγκεκριμένα έργα με τη δική τους ξεχωριστή και πολύπλευρη προσέγγιση. Η φιλοξενία και άλλων προσώπων, που θα εμπλουτίσουν τις προβολές μας, θα συνεχιστεί.

---

¹ Ιωάννης Βογιατζής, *Η Εκκλησία πάει σινεμά. Ο διάλογος της Ορθόδοξης Θεολογίας και του Κινηματογράφου*, Αρμός, Αθήνα 2020.

Ο θεματικός κύκλος που ανοίξαμε στο τέλος της προηγούμενης χρονιάς αφορά την εξουσία και την εξουσιαστικότητα, τον τρόπο που αυτές εκφράζονται και την επίδρασή τους επάνω στο άτομο. Δεν είναι τυχαία η επιλογή του θέματος, αλλά αφορμάται και αυτή από την εμπειρία της πανδημίας. Νομίζω πως κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει τον ρόλο που η εξουσία, η ηγεσία —τόσο των κρατών, όσο και των Εκκλησιών και των λοιπών θρησκευμάτων— διαδραματίζει ρόλο καθοριστικό στον τρόπο που αντιμετωπίζουμε την απειλή του νέου κορωνοϊού και σαφώς στην αποτελεσματικότητα αυτής της αντιμετώπισης, αλλά και στην επίτευξη της ενότητας και της σύμπνοιας κατά τη διάρκεια τούτου του εγχειρήματος. Με τις ταινίες όμως ανοίξαμε ένα πολύ ευρύτερο πλαίσιο και συζητήσαμε το ζήτημα σε μια πλατύτερη βάση. Είδαμε λοιπόν και σας προτείνουμε τα έργα:

- ❖ *Elizabeth*, σε σκηνοθεσία Shekhar Kapur του 1998, μια την αρχετυπική σχεδόν μορφή της εμβληματικής βασίλισσας της Αγγλίας, η οποία, μεταξύ της ιδιοσυγκρασιακής φοράς της για έρωτα και ελευθερία από τη μια και των ποικίλων προκλήσεων της εξουσίας από την άλλη, περνάει από τις απογοητεύσεις σε έναν ιδιότυπο και αυτοτιμωρητικό ολοκληρωτισμό που άφησε εποχή. Εκπληκτική ασφαλώς η ερμηνεία της Cate Blanchett.
- ❖ *The Two Popes*, σε σκηνοθεσία Fernando Meirelles του 2019, που κινείται μεταξύ μυθοπλασίας και ιστορικής ακρίβειας, σκιαγραφώντας κυρίως την ανθρώπινη πλευρά του παραιτηθέντος προ δεκαετίας Πάπα και του διαδόχου, νυν Πάπα Φραγκίσκου, πρώην καρδινάλιου Μπερκόλιο εξ Αργεντινής. Οι αδυσώπητες προκλήσεις της διαποίμανσης, η ακρίβεια και η οικονομία, η συντήρηση και η αλλαγή στην εκκλησιαστική ζωή κάποιοι από τους κεντρικούς άξονες. Όμορφο κλίμα, ενδιαφέροντες από θεολογική πλευρά — και όχι μόνο— διάλογοι και συγκλονιστικές ερμηνείες από τους πρωταγωνιστές. Δείτε ανάλυση της εν λόγω ταινίας από τον υποφαινόμενο, την Άννα Μαρία Παπαδάκη και τον Κωνσταντίνο Λερούνη στο «Δελτίο Αναστοχασμών» του 8ου τεύχους μας.
- ❖ *The Hunt (Jagten)*, σε σκηνοθεσία Thomas Vinterberg, δανέζικης παραγωγής του 2012. Ένα καθηλωτικό δράμα που καταγράφει την περιπέτεια του ήρωα

από την άδικη εναντίον του κατηγορία σεξουαλικής αποπλάνησης ανηλίκου μέχρι την απαίτηση δικαίωσης, προσεγγίζοντας το θέμα της εξουσίας μέσω μιας αντιστροφής: πρόκειται για την εξουσία της κοινότητας πάνω στο άτομο, καθώς η ανεπιβεβαίωτη και καταδικαστέα πράξη στρέφει το σύνολο σχεδόν της κοινωνίας κατά του ήρωα. Όλες οι πόρτες κλείνουν, μέχρι να παραβιάσει ο κακοποιημένος πρωταγωνιστής —ανήμερα των Χριστουγέννων— τις εξ ίσου κλειστές πόρτες της εκκλησίας και να απαιτήσει την αποκατάστασή του. Αλλά το τέλος θα επιβεβαιώσει την αμείωτη εξουσία μιας ερεθιστικής φήμης που πάντα θα κυνηγά το θύμα της.

- ❖ *I, Daniel Blake* σε σκηνοθεσία Ken Loach, του 2016. Οι ανυπεράσπιστοι άνθρωποι απέναντι στο απρόσωπο κτήνος της κρατικής γραφειοκρατικής εξουσίας και μια αθόρυβη σχεδόν επανάσταση που αποκορυφώνεται. Ωμός ρεαλισμός, αμεσότητα, που προσιδιάζει σε ντοκιμαντέρ και μια σχεδόν ανύπαρκτη μουσική επένδυση καταφέρνουν να μας ταυτίσουν με τον ήρωα και τη νεαρή μάνα που παλεύει να επιβιώσει με τα παιδιά της, δίνοντας κυριολεκτικά το είναι της για τον σκοπό αυτό. Εν τέλει, ο άνθρωπος για την απρόσωπη κρατική μηχανή έγινε για το Σάββατο και όχι το Σάββατο για τον άνθρωπο, μόνο που ο καταπιεσμένος σηκώνει κεφάλι. Πόσο όμως θα αντέξει μια σπασμένη, καταπονημένη καρδιά;
- ❖ *Taking sides* (ελλ.: Απόδειξη Ενοχής), σε σκηνοθεσία István Szabó του 2001. Το έργο εξερευνά με ανθρώπινη ματιά και χωρίς ποτέ να υιοθετεί πλήρως τη θέση του επηρμένου νικητή του πολέμου —όσο δίκαιο και αν έχει—, τις σχέσεις του μαέστρου Φουρτβάνγκλερ με το Ναζιστικό καθεστώς. Στην πραγματικότητα συζητά τις σχέσεις της τέχνης και του καλλιτέχνη με την εκάστοτε εξουσία και ιδιαιτέρως την τυραννική. Μπορεί ο καλλιτέχνης, όπως θα έλεγε ο Μάνος Χατζιδάκις, «να παίζει το βιολί του» εν καιρώ δικτατορίας για τον δικτάτορα και τους ομοίους του, όταν άλλοι βασανίζονται και σκοτώνονται; Δυνατές ερμηνείες και ένα πραγματικό στιγμιότυπο στο τέλος από την εποχή του Πολέμου που κάνει ακόμα πιο ενδιαφέρουσα τη συζήτηση που ανοίγει η αξιόλογη αυτή ταινία.

- ❖ *The Last King of Scotland* (2006) σε σκηνοθεσία Kevin Macdonald, που αποτυπώνει τα καπρίτσια και τα καμώματα του δικτάτορα της Ουγκάντα Ίντι Αμίν, την τρομοκρατία που επέβαλε και την αδιέξοδη προσπάθεια του οποιουδήποτε είχε μπλεχτεί στα γράναζια της αρρωστημένης εξουσίας του να ξεφύγει. Σημαντικό το ψυχολογικό υπόστρωμα της υπόθεσης: ο τυραννικός πατέρας από τον οποίο ξεφεύγει ο Βρετανός εθελοντής γιατρός, που πρωταγωνιστεί, συναντάει στο πρόσωπο του Αμίν τον αποπλανητή εξουσιαστή τύραννο κι έτσι παρασύρεται από μια όμοια τυραννική μορφή. Συγκινητικό το τέλος: το μίσος ξεχειλίζει και οδηγεί στη θυσία για να εκτεθεί διεθνώς η βαναυσότητα του δικτάτορα. Οι ερμηνείες συνταρακτικές..

Τις κινηματογραφικές ταινίες *Jimmy's Hall* (σκην.: Ken Loach), 2014 και *Leviathan* (σκην.: Andrey Zvyagintsev), 2014, που διαδραματίζονται η μεν πρώτη στην ιρλανδέζικη επαρχία η δε δεύτερη στη σύγχρονη ρωσική περιφέρεια θα μας συστήσουν με την αναστοχαστική ανάλυση τους ο Νίκος Γκούνας και η Διονυσία Χατζή στα δύο κείμενα που ακολουθούν. Τους ευχαριστούμε (Παναγιώτης Θωμά).

*****

Jimmy's Hall: Η ιεροσύνη ως εξουσία

Η ταινία του Ken Loach (παραγωγής 2014) *Jimmy's hall* αφορά την αληθινή ιστορία του James Gralton (1886-1945), γνωστού ως Jimmy.² Τοποθετείται στην Ιρλανδία το 1932, 10 χρόνια μετά το κλείσιμο του πολιτιστικού κέντρου που είχε ανοίξει ο Gralton στο χωριό του, κατόπιν εκκλησιαστικών πιέσεων, λόγω της συντηρητικής θέσης της

---

² “James Graton”, στο https://en.wikipedia.org/wiki/James_Gralton [πρόσβ.: 6 Ιουλ. 2021].

Καθολικής Εκκλησίας πως είναι η μόνη αρμόδια σε θέματα παιδείας,³ και τη φυγή του ήρωα στην Αμερική, με την επιστροφή του στο χωριό.

Μαθαίνοντας για την επιστροφή του «ασώτου», ο ηλικιωμένος ιερέας και αντίπαλος του Jimmy προ δεκαετίας, επισκέπτεται τη μητέρα του. Ακολουθεί ο παρακάτω διάλογος:

—ΙΕΡΕΑΣ: Ωρίμασε λες;

—ΜΗΤΕΡΑ: Όλοι αλλάζουμε πάτερ, δεν συμφωνείτε;

—ΙΕΡΕΑΣ: Θεού θέλοντος όλοι αλλάζουμε προς το καλύτερο. [...] Αλλά νιώθω έναν αέρα αλλαγής. Και συγχώρεσης. Συμφωνείς;

—ΜΗΤΕΡΑ: Συμφωνώ πάτερ, αλλά πρέπει να υπάρξει αμοιβαίος συμβιβασμός.

Η μητέρα προφανώς αναφέρεται σε αμοιβαίο συμβιβασμό, γνωρίζοντας πως όταν ο ιερέας μιλάει για αλλαγή και μετάνοια, αναφέρεται αποκλειστικά στην άλλη πλευρά, θεωρώντας πως ο ίδιος δεν κάνει κανένα λάθος. Έχουμε επομένως μια περίπτωση ιερέα που αντιμετωπίζει την ιεροσύνη ως εξουσία και επιβολή και όχι ως διακονία.⁴ Παρότι

³ Ο ίδιος ο ιερέας του χωριού σε φλας μπακ, που δείχνει τα γεγονότα του πρώτου ανοίγματος, λέει στον Jimmy «Ποιος νομίζεις πως είσαι που νομίζεις πως θα κάνεις μαθήματα χωρίς την άδειά μου; Η Εκπαίδευση είναι στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Εκκλησίας».

⁴ Γράφει η Σπυριδούλα Αθανασοπούλου-Κυπρίου, συγκρίνοντας τον θεολόγο εκπαιδευτικό που έχει ελεύθερο προσανατολισμό με τον θεολόγο εκείνον που έχει απολογητικό προσανατολισμό (παρόλο που η συγγραφέας μιλάει για θεολόγους εκπαιδευτικούς, τα όσα γράφει ισχύουν αναλογικά και για ιερείς, όσα δε σημειώνει για τη δεύτερη κατηγορία, ταιριάζουν απόλυτα στην περίπτωση του ιερέα της ταινίας): «Από τη μια βλέπω τον θεολόγο εκπαιδευτικό να (συν)διαλέγεται στο πλαίσιο κοινοτήτων και χώρων (σχολικό, πανεπιστημιακό, δημόσιο, εκκλησιαστικό, ενοριακό, οικογενειακό, παγκόσμιο-οικουμενικό) προσπαθώντας α) να ακούσει ενεργά (δηλαδή με σεβασμό) τις αγωνίες, την κριτική, τις ματαιώσεις και τα ερωτήματα των ανθρώπων (μέσα στην τάξη των μαθητών/τριών) πιστών χριστιανών ή μη, θρησκευόμενων ή θρησκευτικά αδιάφορων, β) να κατανοήσει τα προβλήματά τους, και γ) να συνδιαμορφώσει λύσεις και προσωρινές θεολογικές απαντήσεις. Προσωρινές είναι οι απαντήσεις που δίνει υπό την έννοια ότι κάποιος που συνδιαλέγεται δεν θεωρεί ότι μπορεί να γνωρίζει όλη την αλήθεια. Ο θεολόγος αυτός καταβάλλει κάθε δυνατή προσπάθεια, ώστε να αναδειχθούν οι διαφορετικές απόψεις που υπάρχουν για ένα ζήτημα ενθαρρύνοντας την αναγνώριση των θετικών πλευρών κάθε άποψης χωρίς όμως να αποσιωπά και τα αδύνατα σημεία μιας θέσης. Η συνομιλία γι' αυτόν τον θεολόγο θα αποκαλυφθεί στα έσχατα. Η ταυτότητά του φαίνεται πιο “ρευστή”, πιο ευέλικτη με αποφαιτικό τρόπο. Από την άλλη βλέπω έναν θεολόγο πεπεισμένο ότι γνωρίζει όλη την αλήθεια, που θεωρεί ότι βρίσκεται αυτοδικαιωμένος σε μια θέση από την οποία μπορεί να κρίνει με τελεσίδικο τρόπο όλους τους άλλους, που, όταν και αν ακούει τους σύγχρονους προβληματισμούς και την κριτική τους, τα ακούει απλά για να τα απαξιώσει. Ο διάλογος στον οποίον συμμετέχει, είναι προσχηματικός. Δεν έχει τίποτα να μάθει από τους άλλους. Οι διαφορετικές απόψεις που υπάρχουν για ένα ζήτημα υπονομεύονται είτε με το να αποσιωπώνται είτε με το να μην παρουσιάζονται επαρκώς. Οι θεολογικές απαντήσεις που δίνει είναι τελεσίδικες και έρχονται από την αδιαμφισβήτητη σοφία μιας αυθεντίας ή του παρελθόντος, αδιάφορες

βέβαια ο ίδιος λέει «όλοι αλλάζουμε», έχω την εντύπωση πως μιλάει από καρέφρας γενικά για τους ανθρώπους και όχι για τον ίδιο. Μπορεί επίσης να εννοεί «όλοι αλλάζουμε, εφόσον διορθώνουμε τα λάθη μας», αλλά θεωρώντας πως εν προκειμένω δεν κάνει λάθος, όπως δείχνει και η στάση του σε όλη τη ταινία, πιστεύει πως μόνο από την άλλη πλευρά χρειάζεται διόρθωση. Στο τέλος της σκηνης φτάνει στο σημείο, θέλοντας να είναι σίγουρος, πως ο Jimmy δεν θα αρχίσει πάλι τα παλιά, να πει στη μητέρα του πως μέσω των διασυνδέσεων του στο Λονδίνο θα του βρει δουλειά.

Η πιο χαρακτηριστική στιγμή όμως στην ταινία που φανερώνει τούτη τη λαθεμένη και εξουσιαστική θεώρηση της ιεροσύνης είναι όταν, μετά την επιστροφή του Jimmy ξανανοίγει το κέντρο, ένα Σάββατο διοργανώνεται χορός και ο ηλικιωμένος ιερέας, μην ακούγοντας την συμβουλή του νεότερου συνεφημέριού του πως δεν θα πρέπει να αντιδράσει, παραμερίζει έτσι την ενόχλησή του για το γεγονός πως ο χορός διαφημίζεται σε κομμουνιστική εφημερίδα, διότι η «καταπίεση φέρνει επιθετικότητα», την ώρα του χορού στέκεται έξω από το κέντρο και σημειώνει σε χαρτί τα ονόματα όσων βλέπει να μπαίνουν μέσα. Το επόμενο πρωί στη Θεία Λειτουργία, στο κήρυγμα θα μιλήσει για τον Υλισμό⁵ και την αμερικανοποίηση που υποτίθεται πως γίνεται μέσω της μουσικής τζαζ στο κέντρο και τους ηθικούς κινδύνους που ελλοχεύουν σε αυτό, πράγματα που έρχονται σε αντίθεση με τις ιρλανδικές ρίζες, τη γλώσσα και τα παραδοσιακά ιρλανδικά τραγούδια⁶ και θα επικαλεστεί την υποχρέωση της Εκκλησίας να προστατέψει τους ευάλωτους, λέγοντας πως ό,τι θα κάνει στη συνέχεια, θα το κάνει στο πνεύμα της αγάπης του Θεού. Αμέσως μετά, θα διαβάσει τα ονόματα των εκκλησιαζομένων που συμμετείχαν στον χορό. Θέλει με αυτόν τον τρόπο τα «απολωλότα πρόβατα», να μπου από τους «καθαρούς και ηθικούς» στο περιθώριο. Με άλλα λόγια,

---

για το μέλλον». Σπυριδούλα Αθανασοπούλου-Κυπρίου, *Εδώ και Τώρα. Κείμενα Φιλοσοφικής Θεολογίας περί Βλέμματος Σεξουαλικότητας Επιθυμίας και άλλων τινών*, Αρμός, Αθήνα 2020, σ. 126-127.

⁵ Για την ιδεολογική εκμετάλλευση του Χριστιανισμού ως όπλου απέναντι στον υλισμό, τον κομμουνισμό και την πρόοδο στην Ελλάδα μέσω του ιδεολογήματος του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» βλ. την εξαιρετική μελέτη της Έφης Γαζή, *Ο Δεύτερος Βίος των Τριών Ιεραρχών*, Νεφέλη, Αθήνα 2004, σ. 101-103.

⁶ Στα καθ' ημάς και πιο πρόσφατα από την εποχή που διαδραματίζεται η ταινία, την ίδια ρητορική περί διατάραξης των ηθών, αποδεικνύοντας πως ο ηθικισμός ούτε εποχές γνωρίζει, ούτε σύνορα και δόγματα, θα χρησιμοποιήσει στη Θεσσαλονίκη ιερέας της Αχειροποίητου έναντι του ανοίγματος καφέ μπαρ σε κοντινή απόσταση από τον ναό. Βλ. Αλεξία Καλαϊτζή, «“Ιερή Αντίδραση” για τη δημιουργία καφέ δίπλα στην Αχειροποίητο» στο <https://www.voria.gr/article/dikastiki-machi-gia-ti-dimiourgia-kafe-dipla-stin-achiropiito> [πρόσβ.: 6 Ιουλ. 2021].

αντί ως ιερέας να ενώνει το ποίμνιο, το διαιρεί. Παρακολουθεί λοιπόν τις ζωές των άλλων, για να ενοχοποιήσει, οπωσδήποτε όχι για να συμμετάσχει.⁷

Η εξουσιαστική στάση του ιερέα έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με τη διδασκαλία του Χριστού, ο οποίος απαντά στο αίτημα των γιων του Ζεβεδαίου για τις πρωτοκαθεδρίες ως εξής: «όποιος θέλει να γίνει μεγάλος ανάμεσά σας πρέπει να γίνει υπηρέτης σας' και όποιος από σας θέλει να είναι πρώτος πρέπει να γίνει δούλος όλων. Γιατί και ο Υιός του Ανθρώπου δεν ήρθε για να τον υπηρετήσουν, αλλά για να υπηρετήσει και να προσφέρει τη ζωή του λύτρο για όλους».⁸ Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με μια ανεστραμμένη πυραμίδα. Ο πρώτος σηκώνει στους ώμους του τους άλλους.⁹

Η ειρωνεία είναι πως ο ιερέας θεωρεί πως ό,τι κάνει το κάνει για καλό, επιβεβαιώνοντας έτσι τη θέση της ορθόδοξης θεολογίας πως το κακό είναι νομιζόμενο καλό: κανείς δεν κάνει το κακό, γνωρίζοντας πως είναι κακό.¹⁰ Εν προκειμένω λοιπόν ο ιερέας, θεωρώντας πως έχει δίκαιο, προσπαθεί να επιβληθεί με την παγιωμένη εξουσία ενός ιερέα που εκπροσωπεί μια Εκκλησία, η οποία υποσκελίζει τους πάντες και διεκδικεί μέσα από ιδεοληπτική αντίληψη του ρόλου της την υποταγή και της κοσμικής εξουσίας αλλά και του λαού. Και είναι ακριβώς αυτό που τον καθιστά τραγική φιγούρα και δυστυχώς, παρά το γεγονός πως είναι Χριστιανός, Φαρισαίο.¹¹ Δύσκολο, συνεπώς να

⁷ Βλ. Χρυσόστομος Σταμούλης, *Έρωσ και Θάνατος. Δοκιμή για έναν πολιτισμό της σάρκωσης*, Αρμός, Αθήνα 2019, σ. 53-54. Ο συγγραφέας εν προκειμένω αναφέρεται στην ταινία του Das Leben der Anderen Οι Ζωές των άλλων και συγκεκριμένα στον λοχαγό Βίσλερ που έχει αναλάβει από το καθεστώς χρέη παρακολουθητή. Η εν λόγω ταινία ασχολείται με τον τρόπο που λειτουργεί το κομμουνιστικό σύστημα της Ανατολικής Γερμανίας την εποχή του Τείχους του Βερολίνου, και ερμηνεύοντάς την ο Σταμούλης κάνει αναγωγές με το θρησκευτικό σύστημα.

⁸ *Μκ* 10:43-45. Η παράθεση έγινε από τη μετάφραση της Βιβλικής Εταιρίας.

⁹ Βλ. Σωφρόνιος Σαχάρωφ (Αρχιμ.), *Το Μυστήριο της Χριστιανικής Ζωής*, Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Έσσεξ Αγγλίας, Έσσεξ 2011, σ. 260.

¹⁰ Βλ. Ιωάννου Δαμασκηνού, *Κατά Μανιχαίων Διάλογος στο: Ιωάννου Δαμασκηνού Κατά Μανιχαίων Διάλογος, Προς τους διαβαλλόντας τας αγίας εικόνας Λόγοι Τρεις*, Κείμε.-μτφρ.- εισαγ.-σχόλ.: Νίκος Ματσούκας, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 125 και «Γιατί κανείς δεν πράττει, όσα πράττει, αποβλέποντας στο κακό. Γι' αυτό μήτε υπόσταση έχει το κακό αλλά παρυσύσταση, μια και συντελείται εξαιτίας του αγαθού και όχι αυτού του ίδιου. Επομένως καθετί που γίνεται ή ως αγαθό ή ως νομιζόμενο αγαθό». Cf. *PG* 94, 1560C.

¹¹ Εν προκειμένω έχει απόλυτο δίκαιο ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, ο οποίος στην κριτική του για το μυθιστόρημα του Καζαντζάκη *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται* στην *Καθημερινή* της 18^{ης} Νοεμβρίου 1954 γράφει τα εξής συγκρίνοντας τον εκκλησιαστικό φαρισαϊσμό με τον ιουδαϊκό: «Στην εποχή του Χριστού οι διδάσκαλοι του ιουδαϊκού νόμου, οι οπαδοί του άνετου επίπεδου δρόμου, τον είπαν Επαναστάτη, αρνητή των παραδεδεγμένων, και τον ανέβασαν στον Σταυρό. Αλλά οι Φαρισαίοι της

είσαι ιερέας Του. Κάποιες φορές λοιπόν αυτοί που νομίζουν πως Τον ακολουθούν, αποδεικνύεται πως βρίσκονται πολύ μακριά από τον δρόμο που Εκείνος δίδαξε με τη ζωή, το Μαρτύριο και την Ανάσταση Του. Άλλωστε, όπως λέει και ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, το «θεολογεῖν ἐστὶ σχοινοβατεῖν» (Νικόλαος Γκούνας).

****

Leviathan

Ο Andrey Zvyagintsev ανήκει στη γενιά των Ρώσων σκηνοθετών που συνεχίζει την ποιητική παράδοση του Andrei Tarkovsky, συνυφαίνοντάς την με έναν στέρεο, ζωτικό ρεαλισμό, που αναδύεται από το παίξιμο των ηθοποιών και τους διαλόγους της ταινίας.¹² Η ταινία *Leviathan* αποτελεί ένα αιχμηρό πολιτικό σχόλιο για το συνεχές της διαφθοράς της εξουσίας στη σύγχρονη Ρωσία και για τον εγκλωβισμό και τη συντριβή των απλών ανθρώπων, όταν χρειάζεται να την αντιμετωπίσουν.

Ο ήρωας της ταινίας Κόλια ζει με τη δεύτερη γυναίκα του, Λίλια και τον γιο, από τον πρώτο του γάμο, Ρόμα, στα όρια μιας μικρής πόλης του ρωσικού βορρά. Το πατρογονικό του σπίτι, χτισμένο σε προνομιακό σημείο της περιοχής, γίνεται αντικείμενο διεκδίκησης από τον διεφθαρμένο δήμαρχο την πόλης Βαντίμ, ενώ ο Κόλια προσπαθεί να αποτρέψει την παράλογη απαλλοτρίωση και να πετύχει ένα δίκαιο συμβιβασμό. Για τον λόγο αυτό καταφτάνει από τη Μόσχα ο παλιός του φίλος και δικηγόρος Ντιμίτρι. Ο Κόλια έρχεται αντιμέτωπος με όλες τις μορφές εξουσίας, αστυνομική, δικαστική, πολιτική, εκκλησιαστική, κι ενώ μέχρι περίπου το μέσον της ταινίας επικρατεί μια ευφορία και μια αίσθηση αισιοδοξίας, πως μπορεί να γίνει εφικτή η επικράτηση της στοιχειώδους δικαιοσύνης, από εκεί και μετά ο φακός γίνεται μάρτυρας της βαθμιαίας και

εποχής του χριστιανισμού έχουν κάμει κάτι χειρότερο. Ενόθευσαν την ίδια τη διδασκαλία και ξανασταυρώνουν καθημερινά τον Χριστό ως παραβάτη ενός Κανόνος που οι ίδιοι έχουν θεσπίσει εν ονόματί του». Αιμίλιος Χουρμούζιος, *Ένα Έργον Ορθίας Πίστεως Ν. Καζαντζάκη: "Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται"*, στο: Νίκος Καζαντζάκης, *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται*, Καζαντζάκη, Αθήνα 2010, σ. 486-487.

¹² Από την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συζήτηση του σκηνοθέτη με τον κριτικό κινηματογράφου της εφημερίδας *Guardian*, Peter Bradshaw. Βλ. "Andrey Zvyagintsev Retrospective: Leviathan Q&A with Andrey Zvyagintsev and Peter Bradshaw", στο <https://www.youtube.com/watch?v=P9CUrX-IHsE> [πρόσβ.:10 Ιουν. 2021].

αναπόφευκτης συντριβής του. Η εφιαλτική παρουσία της εξουσίας κάθε μορφής διαπερνά την ταινία. Χωροφύλακες, αστυνόμοι, δικαστές, γραμματείς, πολιτικά πρόσωπα, επίσκοποι και ιερείς εισβάλλουν διαρκώς στα πλάνα, δημιουργώντας ένα ασφυκτικό πλέγμα επιτήρησης και κυριαρχίας, αποκλείοντας κάθε δυνατότητα εξόδου για τον ήρωα.

Στο σχόλιό μας θα επικεντρωθούμε στον υποστηρικτικό ρόλο που έχει αναλάβει η θεσμική εκκλησία προς τη διεφθαρμένη πολιτική εξουσία και στις διαπλεκόμενες σχέσεις που αναπτύσσει μαζί της. Πρόκειται για ένα θέμα που φαίνεται πως απασχολεί έντονα τον σκηνοθέτη, ο οποίος συνδέει τη θέση αυτή του κλήρου με την απουσία ή την εξορία του Θεού. Γιατί όπως θα δούμε, ο Θεός είναι εξόριστος. Η άγρια ερημία των συγκλονιστικών φυσικών τοπίων και των ανθρώπινων υπάρξεων μαρτυρά την εξορία του Θεού.¹³

Η πρώτη σκηνή της συνάντησης του δημάρχου με τον επίσκοπο της πόλης γίνεται στην τραπεζαρία του επισκοπικού μεγάρου. Μέσα από τους διαλόγους των δύο προσώπων επιβεβαιώνεται η διαπλοκή της θεσμικής εκκλησίας με την πολιτική εξουσία. Ο επίσκοπος, προσπαθώντας να καθησυχάσει τον αγχωμένο για τις επερχόμενες εκλογές δήμαρχο, του λέει πως η δύναμη έρχεται από τον Θεό, και εφόσον ο Θεός επιθυμεί να νικήσει στις εκλογές, δεν υπάρχει λόγος ανησυχίας. Στη σκηνή αυτή δηλώνεται σαφώς πως ο ιερέας είναι εκπρόσωπος και εκφραστής του θελήματος του Θεού στους ανθρώπους, ένα θέλημα που θα πρέπει εξ ανάγκης να είναι ευνοϊκό για όσους υποστηρίζουν γενναία, εννοείται οικονομικά, τον Οίκο του. Μια παρόμοια συνάντηση πραγματοποιείται λίγο αργότερα, όπου τονίζεται πως η ανελλιπής συμμετοχή στην κυριακάτικη λειτουργία και η τακτική εξομολόγηση συνιστούν προϋποθέσεις της εύνοιας του Θεού. Κι εδώ επαναλαμβάνεται το μοτίβο της στήριξης της εξουσίας από το ιερατείο. Ο δήμαρχος έχει το δικαίωμα να συντρίβει ανθρώπους καταστρέφοντας την ζωή τους, διατηρώντας ωστόσο την εύνοια του Θεού, εφόσον εκτελεί τακτικά τις τυπικές θρησκευτικές υποχρεώσεις. Είναι ξεκάθαρο πως αυτή η στάση βρίσκεται σε σύγκρουση με το Ευαγγέλιο που αίρει κάθε μορφή τυπολατρίας και θέτει στον πυρήνα του τη θυσία

---

¹³ Πρόκειται για προσωπική κατανόηση και ερμηνεία που λαμβάνει ωστόσο υπ' όψιν ολόκληρο το έργο, τα όσα λέγονται και εκτυλίσσονται σε αυτό.

για τον ελάχιστο αδελφό. Ο σκηνοθέτης, θέτοντας το πρόβλημα της διαστρέβλωσης του χριστιανικού λόγου, κλείνει τη συγκεκριμένη σκηνή με ένα ζουμ του φακού προς τα εμπρός, τοποθετώντας στο κέντρο του κάδρου την μπρούτζινη προτομή του Χριστού φέροντα ακάνθινο στεφάνι: μια οπτικοποίηση της αντίθεσης του εφησυχασμένου στα προνόμια του κλήρου από τη μια και του πάσχοντα Θεού από την άλλη.

Στη σκηνή πριν το τέλος της ταινίας και αφού έχει ολοκληρωθεί η συντριβή του Κόλια, Δήμαρχος και Επίσκοπος συναντιούνται ξανά εντός του ναού, όπου ο δεύτερος απευθύνει το κήρυγμά του στους πιστούς της κυριακάτικης θείας λειτουργίας. Ο σκηνοθέτης αφιερώνει αρκετά λεπτά στη σκηνή αυτή, ώστε και οι θεατές να γίνουν μέρος της διαδικασίας ακρόασης ενός ακόμη επισκοπικού κηρυγματικού λόγου, όπου εμπλέκονται πολλές και ασύνδετες έννοιες. Θυμίζει εκείνα τα ασαφή και γενικόλογα κηρύγματα που ακούγονται συνήθως στους ορθόδοξους ναούς και ηχούν ως μια πληκτική και ανούσια επανάληψη: αναφορές σε μια αόριστη και φασματική αγάπη, συμβουλές για ορθές πρακτικές και αποφυγή της πονηριάς (ενώ γνωρίζουμε καλά πια πως ο Βαντίμ, που αυτή την στιγμή αποτελεί μέλος του ευσεβούς εκκλησιάσματος και ακούει με εμφανή ικανοποίηση τα λόγια του ιερωμένου, είναι πρωτεργάτης πονηρών, αήθων κόλπων που παγιδεύουν και καταστρέφουν όσους θεωρούνται εμπόδια στα σχέδιά του), προτροπές τήρησης της ορθόδοξης πίστης μαζί με την υπενθύμιση για τους εχθρούς της που παραμονεύουν διαρκώς· μια αναφορά απαραίτητη σε τέτοιου είδους κηρύγματα όποιο κι αν είναι το θέμα ή αφορμή τους. Κι ενώ ο φακός σταδιακά κινείται προς τον επίσκοπο, με μια απότομη αλλαγή, εναλλάσσεται με το γκρο πλάνο του προς τα άνω στραμμένου προσώπου ενός παιδιού (λίγο μετά μαθαίνουμε πως είναι γιος του Βαντίμ) και στη συνέχεια μας αποκαλύπτει το αντικείμενο της όρασής του: είναι ο κενός τρούλος του ναού. Στη θέση του Χριστού-Παντοκράτορα απλώνεται ένα λευκό κενό. Ο άδειος θόλος φαίνεται να υποδηλώνει την απουσία του Θεού ή καλύτερα την εξορία του Θεού. Ο Θεός εξορίστηκε από ένα ιερατείο που επέλεξε να διακονεί τους άρχοντες αυτού του κόσμου και όχι τον πάσχοντα άνθρωπο. Με το τέλος της λειτουργίας, το εκκλησίασμα αποχωρεί ικανοποιημένο από τον ναό, έχοντας τη βαθιά πεποίθηση πως ο Θεός είναι μαζί του. Τα υπερπολυτελή, μαύρα, μεγάλου κυβισμού αυτοκίνητά τους, σύμβολα κι αυτά της αδηφάγου εξουσίας που συνθλίβει όποιον τολμά να της αντισταθεί, κινούνται

σε μια εφιαλτική αλυσίδα μέσα στο χιονισμένο τοπίο του ρωσικού βορρά, κίνηση που αποκαλύπτεται από το μακρινό γενικό πλάνο.

Μετά από αυτή τη σκηνή, στο τέλος της ταινίας, ο σκηνοθέτης παραθέτει μια σειρά από ποιητικές εικόνες που μοιάζουν με αντίστοιχες της αρχής. Είναι εικόνες του μεγαλειώδους, άγριου, χειμωνιάτικου τοπίου, καθώς και εικόνες κουφαριών εγκαταλελειμμένων καϊκιών. Τώρα προστίθεται και η εικόνα του σκελετού μιας φάλαινας, που παραπέμπει στον βιβλικό Λεβιάθαν και λειτουργεί ως σύμβολο της εξουσίας: «Μπορείς να τραβήξεις τον Λεβιάθαν με αγκίστρι ή να δέσεις τη γλώσσα του με ένα σχοινί;», λέει ο π. Βασίλι στον συντετριμμένο Κόλια, αναφερόμενος στο Βιβλίο του *Ιώβ*. Κανείς δεν μπορεί να αντισταθεί στο θηρίο της εξουσίας. «Η καρδιά αυτού πέπηγεν ως λίθος, έστηκε δε ώσπερ ακμών ανήλατος».¹⁴ Κυριαρχία, δύναμη, εξουσία είναι οι πέτρινες όψεις του κακού στον κόσμο. Το δικό τους παρόν σημαίνει την εξορία του Θεού. Η συντριβή του μικρού και ταπεινού είναι η συντριβή του Θεού. Παρόλη την απόγνωση, ο Zvyagintsev δημιουργεί ένα έσχατο καταφύγιο ανθρώπων και Θεού. Η εικόνα του ερειπωμένου, αρχαίου ναού που γίνεται τόπος συνάντησης των παιδιών, φίλων του Ρόμα, οπτικοποιεί τον τόπο μιας τρεμόσβηστης ελπίδας, όπως ακριβώς η φωτιά που ανάβουν τα παιδιά για να ζεσταθούν. Παρόλο που κι εδώ λείπει η μορφή του Χριστού από τον κατεστραμμένο τρούλο, αυτός ο μισογκρεμισμένος ναός την στιγμή του λυκόφωτος, μοιάζει σαν ένα καντήλι που ανάβει, φωτίζοντας τον δρόμο επιστροφής από την εξορία (Διονυσία Χατζή).

---

¹⁴ *Ιώβ* 41:16.

Εικ. 1: Ο ερειπωμένος ναός όπου καταφεύγουν τα παιδιά στην ταινία *Λεβιάθαν*

MENTAL HEALTH INTERVENTIONS DURING THE COVID-19 PANDEMIC

“Humanity has but three great enemies: fever, famine and war; of these by far the greatest, by far the most terrible is fever”.

-Sir William Osler¹

The risk society hypothesis initially developed by Ulrich Beck and Anthony Giddens has become more relevant during the last 1,5 almost years than ever before due to the COVID-19 pandemic. “Risks display a social boomerang effect even the rich and powerful are not safe from. That is despite the fact that wealth can buy various degrees of safety against a number of hazards”.² Despite the advances we have made in medicine, sanitation, communication, technology and science this pandemic is nearly as ruinous as any in the past century. Lonely deaths. Families unable to say goodbye to loved ones or perform funerals and acts of mourning. Destroyed livelihoods and stunted education. Bread lines. Denial. Fear, sadness and pain. It has been a period of realizing that nothing can be predicted, as well as a continuous struggle of self-adjustment in order to survive and maintain one’s quality of life.

---

* BA economics and social sciences, university of Manchester, Msc sociology university of Bristol, Εκπαίδευση στη Συστημική ψυχοθεραπεία (υπαρξιακή προσέγγιση) στο Ινστιτούτο Αντίστιξη. Συστημική οικογενειακή ψυχοθεραπεύτρια (*Mind and Health*).

¹ William Osler, “The Study of the Fevers of the South”, *JAMA*, 26, 21 (1896), σ. 999–1004. doi:10.1001/jama.1896.02430730001001.

² Ulrich Beck, *Risk Society, Towards a New Modernity*, μτφρ. από τη γερμανική: Mark Ritter, εισαγ: Scott Lash and Brian Wynne, London: Sage Publications, 1992. Cf. Nicholas A. Christakis, *Apollo’s Arrow: The profound and enduring impact of coronavirus on the way we live 2020 Impact*, Brown Spark/Hachette Book Group New York, Νέα Υόρκη 2020; Jay Van Bavel, Paulo Boggio, Valerio Capraro et al., “Using social and behavioural science to support COVID-19 pandemic response”, *Nature Human Behaviour* 4 (2020), σ. 460–471, 10.31234/osf.io/y38m9; Christiane Wolf and Greg J. Serpa, *A Clinician’s Guide to Teaching Mindfulness: The Comprehensive Session-By-Session Program for Mental Health Professionals and Health Care Providers*, New Harbinger Publications, Oakland 2015.

Threat, stress, alienation, panic and fear have become the central feelings of our everyday life, as well as our talking points in the last 1,5 years. We are inundated with feelings of insecurity due to the risky future that lies ahead, and the realization that there are circumstances we have little or no control over. Taking the cue from stoic philosophers, we are being asked to take it in our stride with little questioning, thus accepting our destiny. We are faced with an interdependent self identity, a sense of dependency on others, our friends, relatives, colleagues and close family members. A new reality dawns with no kissing, hugging, a new way of socializing and sharing. On one hand this creates a sense of belonging, a sense of shared fate, fighting for a common future, but on the other hand, loneliness worsens the stress and often produces deleterious effects on mental, cardiovascular and immune health.

Through these turbulent times, the isolated self could grasp the opportunity and seek a different meaning in life, facing existential questions such as who am I? Where do I go from here, how do I relate to myself and others? How do I cope with stressful situations (do I have the resilience?); how do I take care of myself? What is the meaning of my own life and how I imagine my life from now on based on the new reality? Avoiding the experience of negative feelings such as stress and hopelessness becomes a struggle. Positive mindset and situation stress appraisals can soften its impact. Research shows that positive mindset can boost the “stress related growth” phenomenon whereby stressful experiences can result in aiding physiological toughening. This reminds us of existential therapist Victor Frankl and his quest for meaning, amidst the horror of a concentration camp. Through his work and creativity, he managed to support people in gaining fulfilment.³

Besides, crises like the COVID-19 pandemic can be a silver lining for leadership in social constructs such as families, schools and companies. The leader is the person who manages to coordinate individuals in teams, encouraging them through empathy and focusing on solutions rather than on problems. In doing so, he/she leverages the individuals’ strengths of persistence and resilience, thus developing the ability to deal with hardships at work as well as at home. A large body of research suggests that people tend to prefer leaders who cultivate a sense that “we are all in this together”.

---

³ Viktor Frankl, *Man's Search for Meaning*, Beacon Press, Βοστώνη 1946.

Without leadership there is a risk that people will avoid acts of good citizenship and instead embrace a philosophy of “everybody for themselves”.

This is where coaching and therapy comes into play, guiding leaders and individuals in achieving their goals both at work and at home. The way people function at work affects the way they function at home and vice versa. Through therapy the individual increases his/her personal insights, recognizes unhealthy behaviours and patterns of relating, and becomes familiar with necessary tools, skills and resources to deal with everyday life.

I would like to stress the importance of acceptance through this beautiful poem. Accepting in mindfulness as a revolutionary mindset in the field of positive psychology means allowing yourself to experience and accept the current situation no matter how bad it is. Accepting does not require that we like what we’re accepting but it asks for the honesty to say “Yes I don’t like this the way it is right now”. Acceptance is different from resignation. Acceptance doesn’t mean that we stop trying to change a situation or to make the world a better place, but the force behind it is much healthier and often wiser.

This being human is a guest house
Every morning has a new arrival
A joy, depression ,a meanness
some momentary awareness comes
as an unexpected visitor.
Welcome and entertain them all!
even if they are a crowd of sorrows
who violently sweep your house
empty of its furniture.
Still treat each guest honourably.
He may be clearing you out

for some new delight.

The dark thought, the shame, the malice,

meet them at the door laughing

and invite them in.

Be grateful for whoever comes

Because each has been sent

As a guide from beyond.⁴

---

⁴ Jalaluddin Rumi, “The Guest House”, στο: *Selected Poems*, μτφρ.: Coleman Barks with John Moyncce, A. J. Arberry, Reynold Nicholson, Penguin Books, Λονδίνο 2004, στο <https://www.scottishpoetrylibrary.org.uk/poem/guest-house/> [πρόσβ.: 2 Ιουλ. 2021].

fr. Michael Tishel*

DOMESTICITY AND EXAIPHNES:¹

THE PSYCHO-EXISTENTIAL CONFESSIONS OF A LITTLE TABLE²

Anxiety. I'm sitting in my IKEA armchair in our rented living room. Kids are at their grandparents. Anxiety hovers around my dissertation. A response to Panayiotis' article.³

Sensations—

Ego. Silence. Dread. Coffee. Glory. Numbness. Desire. Birds chirping outside. No surprise. Surprise? Anxiety. Can't force. Too much pressure? Cat banging at the door. She just got spayed yesterday.

Cats are more undomesticated than dogs in their evolutionary development—or so I'm told. We domesticate them by (barbarically?) extracting their vital organs. Lord, have mercy.

She is desperately trying to get out.

---

* BA in Comparative Historical Theology (Gordon College), Master's in Dogmatic Theology (Aristotle University of Thessaloniki), Doctoral Candidate (AUTH), Ephimerios at Holy Transfiguration Greek Orthodox Church (Marietta, GA).

¹ A Greek word for “suddenly” or “the sudden.” Often used in Platonic, Neoplatonic, and Patristic literature to signal a momentous (and frequently mystical) event—an in-breaking of the eternal into the temporal via the most seemingly insignificant and transient breath of a fleeting moment. But the kiss of this moment perplexes, astonishes, transforms, vivifies, eroticizes, humbles the heart. It is a moment, but it is also space—the spaceless space, the spaciousness of Life in the strictures of a seemingly brittle and constricted human heart. A jail cell turns into a temple. It is also mental astonishment. It is eros. It is sudden unity amongst strangers and enemies. And much more. It can also just signal catastrophe. But is it always so easy to distinguish between the catastrophes and the “eucatastrophes” of our lives (cf. J. R.R. Tolkien, *On Fairy Stories*, Oxford University Press, Oxford 1947)?

² Tishel = “Little Table” in Yiddish. I enjoy, on a very amateur level, building small to medium-sized tables out of wood. A table seems to be a concrete motif around which the *Synaxis* comes together for *Koinonia*, be it at church, the dinner table, work-bench, card table, etc.

³ Panayiotis Thoma, “Reworking the Christological pattern: inhabitation and domesticity in Oscar Wilde’s *The Happy Prince*”, *Synthesis* 3 (2013), p. 114-129.

The vet doctor said she needs to stay in a confined space in order to not move around too much. Restriction. Confinement. Domesticity?

Salvation. To save a life.⁴ Incomplete thoughts. Anxiety. Domesticity and Exaiphnes. Confinement. Suffocation. Freedom?

There was a surprise.

It came as a result of COVID.

Sensations—

Feeling(s)—

Terror. Dread. Mortality. Universal solidarity. Warmth. Affection. Dissolution of seemingly impenetrable barriers. Vulnerability. Masks go down. Clarified Domesticity. The lasting mark of COVID. Masks go up.

A civilization of warmth necessitates a civilization of acute and ontological awareness of mortality (not merely in the ascetical sense). But how, Lord? It can't be *practiced*. Or can it? Do we just need another COVID? Lord, have mercy.

Birds chirping. I'm a joke. But I did live in the same house almost all of my life. Self-justification. Anxiety. Birds chirping.

---

⁴ Refers to the title of a somewhat sensationalized Christian flick that we showed our High School youth group, about teen depression and suicide. After the showing, I walked outside with a co-worker and we heard the meow of our (then kitten) Lilah in the bushes. We tried to rescue her—to save a life—but we were unable to extract her from the bushes. We abandoned her there. Guilt. Anxiety. Anger. Why, God? The next morning my co-worker called to say that he had found her and brought her to the office. We took her home. Who saved whose life? God works. Just not in our ways and times. Exaiphnes. Unexpected. Surprising.